

KUR'ÂN PERSPEKTİFİNDE KIBLENİN BİRLİĞİNE İLİŞKİN ANALİZLER*

Aslan Çıtır**

Öz

Bu araştırmada, tevhide davet eden peygamberlerin kiblesine ilişkin analizlerin tespiti amaçlanmıştır. Yön/cihet anlamına gelen kible, kılınan namazın istikâmetini belirten bir kavram olarak tanımlanmaktadır. Namaz ibadetine kible olan iki mabet vardır. Bunlardan biri Mescid-i Haram; diğeri Mescid-i Aksâ'dır. Âl-i İmrân 3/96. ayette Kâbe'nin ibadet için kurulan ilk mabet olduğundan bahsedilir. Buhârî'de/Müslim'de nakledilen hadiste ise ilk önce Kâbe; ondan kırk yıl sonra da Mescid-i Aksâ inşa edilmiştir. Bu minvalde her iki mabet Hz. Âdem'den (a.s.) beri İslâm'ın mabedidir. Mescid-i Haram; Müslümanların namaz ibadetinin kiblesi, hac/umre ibadetinin mekânıdır. Mescid-i Aksâ ise peygamberler içerisinde sadece Hz. Muhammed'in (s.a.s.) muvakkaten (16-17 ay) namazlarında yöneldiği ibadet mekânıdır. Hz. Muhammed (s.a.s.) öncesi nebilere kible olarak Mescid-i Aksâ'ya yöneldiklerine ilişkin Kitâb-ı Mukaddes'te/Kur'ân'da sarıh bir bilgi verilmemiş; el-Bakara 2/144. ayette sadece Kâbe'nin kible olduğu sarıh bir şekilde beyan edilmiştir. Kitâb-ı Mukaddes, Hz. Süleymân inşa ettikten sonra özellikle Babil sürgününün akabinde Yahudilerin ibadetlerinde Mescid-i Aksâ'ya yöneldiklerini haber vermiştir. Peygamberimizin muvakkaten namazlarını Mescid-i Aksâ istikâmetinde kılması, elimizde kesin bir veri olmamakla birlikte önceki peygamberlerin de maslahata binaen namazlarında Mescid-i Aksâ'ya yönelme ihtimaline işaret etmektedir. Ayrıca kible birliğinin dinin fûrûndan olmadığına; aslından kabul edildiğine işaret edilerek peygamberlerin birbirlerinin kiblesini neshetmediği ifade edilmiştir. Hülâsa tüm peygamberlerin sabit/asıl/daimi kiblesinin Kâbe; Mescid-i Aksâ'nın ise sadece muvakkat kible olduğu kanaati hâsî olmuştur.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Tevhid, Kible, Mescid-i Harâm, Mescid-i Aksâ.

ANALYZES CONCERNING THE UNITY OF THE QİBLA IN THE PERSPECTIVE OF THE QUR'AN

Abstract

In this research, it is aimed to determine the analyzes regarding the qibla of the prophets who invited to tawhid. Qibla, which means direction/direction, is defined as a concept that shows the direction of prayer performed. There are two temple that are qibla for prayer worship. One of them is Masjid-i Haram; the other is Masjid al-Aqsa. In the verse of Âl-i İmrân 3/96, it is mentioned that the Kaaba is the first temple established for worship. In the hadith reported in Bukhari/Muslim, first of all, the Kaaba; Forty years after that, the Masjid-i Aqsa was built. In this respect, both temples have been the temple of Islam since Adam. Masjid al-Haram; The qibla of Muslims praying is the place of pilgrimage/umrah. Masjid al-Aqsa is the place of worship to which Muhammad temporarily returns (16-17 months) during her prayers. There is no clear information in the Bible/the Quran that the prophets before Muhammad turned to Masjid al-Aqsa as a qibla; in the verse of al-Baqara 2/144, It is clearly stated that only the Kaaba is qibla. The Bible reports that after Solomon's construction, especially after the Babylonian exile, the Jews turned to Masjid al-Aqsa for their worship. The fact that the Prophet temporarily prayed in the direction of the Masjid al-Aqsa indicates the possibility of returning to Masjid al-Aqsa in prayers in order to get the benefit of the previous prophets and to repel damage. In addition, the unity of qibla is not from the details of religion. It has been stated that the prophets did not cancel each other's qibla, since the unity of qibla is accepted as the original religion. In summary, it is stated that the fixed/main/permanent qibla of all prophets is the Kaaba; It was concluded that Masjid al-Aqsa was just a temporary qibla.

Keywords: Commentary, Tawhid, Qibla, Masjid-i Haram, Masjid al-Aqsa.

* Bu makale "Kur'ân-ı Kerîm'de Dinin Birliği" isimli doktora tezinden üretilmiştir.

** Dr. Konya İl Müftü Yardımcısı.

e-mail: aslancitir@gmail.com , ORCID ID: <https://orcid.org/0000-0002-5345-8512>

Atıf/Citation: Çıtır, Aslan. "Kur'ân Perspektifinde Kiblenin Birliğine İlişkin Analizler". *BAİD* 13 (Haziran 2021), 21-56.

İntihal: Bu makale, en az iki hakem tarafından incelenmiş ve intihal içermediği teyit edilmiştir.

Plagiarism: This article has been reviewed by at least two referees and scanned via plagiarism software.

Giriş

Kur'ân, insanın yaratılış gayesinin Allah'a ibadet olduğunu haber vermektedir.¹ Bu ayet, ibadetin ilk peygamber Hz. Âdem'den (a.s.) itibaren mevcudiyetini göstermektedir. Kur'ân'da peygamberlerin tamamının namaz kıldığı, secde ettiği, namazı ümmetlerine tebliğ ettiği bildirilmiştir.²

Bu bağlamda namaz ibadetinin eda edildiği, secdenin yapıldığı bir mekânın, bir yönün bulunması zaruridir. Peygamberler nerede namaz kılıyorlardı? Namazda hangi istikamete yönelip secde ediyorlardı? Her bir peygamberin kendine mahsus kıblesi var mıydı? Bütün peygamberlerin kıblesi bir miydi? Bu soruların cevapları aranmıştır. Kiblenin birliğiyle ilgili analizlerde yeryüzünün ilk ve ikinci mabedinin tespiti, Kâbe'nin ve Beytülmakdis'in ilk inşası, peygamberlerin kıblesine yönelik analizler, peygamberlerin Kâbe'yi haccetmesine ilişkin değerlendirmeler, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ilk kıblesine dair münazaralar, Mescid-i Harâm'ın ve Beytülmakdis'in kible kabul edilmesi, Peygamberimizin Beytülmakdis'e yönelik sebebinin ele alınması önem arz etmektedir.

İlk dönem müfessirlerinin kiblenin birliğine yönelik yoğun münazaralarına istinaden konunun çalışılmasında başta ilk dönem tefsirler olmak üzere klasik tefsir kaynaklarına ağırlık verilmiştir. Konuya dair hadisler/rivayetler incelenmiştir. Kitâb-ı Mukaddes'ten, çağdaş bilginlerin eserlerinden, günümüzde telif edilmiş akademik çalışmalardan yararlanılmış; muhtelif görüşlerin analizleri yapılmıştır. Yahudilerin kıblesi, inşası Hz. Süleyman'a (a.s.) isnat edilen Mescid-i Aksâ'nın (Süleyman Mabedi'nin)³, Hz. Mûsâ (a.s.) döneminde kible olarak

¹ bk. ez-Zâriyât 51/56.

² bk. el-Bakara 2/83, 125; Âl-i İmrân 3/39, 43; el-Mâide 5/12; Yûnus 10/87; Hûd 11/87; İbrâhîm 14/37; Meryem 19/31, 55, 58; Tâhâ 20/14, 132; el-Enbiyâ 21/73; el-Hacc 22/26; Lokmân 31/17; el-Fetih 48/29; el-A'lâ 87/15.

³ Süleyman Mabedi'nin Mescid-i Aksâ (Beytül'l-Makdis) olduğuna dair bk. Kitabı Mukaddes (İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2003), 2. Samuel 7: 13, 1. Krallar 5: 1-18, 6: 1-28, 1. Tarihler 22: 1-19, 23: 2, 2. Tarihler 1-18. Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr el-Kurtubî, *el-Câmi' li ahkâmi'l-Kur'ân*, thk. Ahmed el-Burdûnî, İbrâhîm Atfîş (Kâhire: Dâru'l-Kütübü'l-Mısriyye, 1384/1964), 4/137, 14/282; Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbiddîn Ömer b. Kesîr b. Dav' İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, thk. Sâmî b. Muhammed Sellâme (Beyrut: Dâru Taybe, 1420/1999), 7/72; Muhammed Tâhir b. Muhammed İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr* (Tûnus: ed-

kullanıldığına ilişkin elimizde kesin bir bilgi bulunmamaktadır. Hz. Süleyman'ın (a.s.) Mescid-i Aksâ'yı (Süleyman Mabedi'ni) inşasının ardından Yahudilerin bu mabede yöneldiği Kitâb-ı Mukaddes'te belirtilmiştir.⁴ Mescid-i Aksâ'nın yıkılışından sonra Babil sürgünün akabinde dünyanın farklı bölgelerindeki sinagogların kiblesi Kudüs'e doğru bina edilmiş, Beyt-i Makdis Yahudilerin dini merkezi haline gelmiştir.⁵

Kur'ân'da peygamberliği tasdik edilen Hz. Dâvûd⁶ ve Hz. Süleyman (a.s.)⁷ Yahudi itikadında peygamber değil sadece kral⁸ kabul edilmiştir. Burada Hz. Dâvûd'un ve Hz Süleymân'ın nübüvvetine dair metnin Kitâb-ı Mukaddes'ten çıkarılarak tahrif edildiği görülmektedir. Bu nübüvvet tahrifatı, İsrâîloğullarının kiblesinin de tahrif edildiği kanaatini teşkil ettirmektedir. Beyt-i Makdis'i Hz. Süleyman'ın kible tayin ettiğine ilişkin elimizde açık/net/kesin bilgi mevcut değildir. Bu durum, Yahudilerce kible kabul edilen Mescid-i Aksâ'nın İsrâîloğullarına gönderilen bir peygamber vasıtasıyla kible tayin edildiği hususunda tereddüt oluşturmaktadır.

Dinlerin kiblesine yönelik *Dinler Tarihi* alanında bazı çalışmalar yapılmıştır.⁹ Bu çalışmaların içeriğini Semâvî Dinler başlığıyla adlandırılan, günümüze kadar aslını koruyamamış, tahrif edilmiş dinler, ibadetler, mabetler¹⁰ ve bu mabetlerin kibleleri oluşturmaktadır. Tefsir alanında

Dâru't-Tûnusiyye, 1404/1984), 4/15; Nebi Bozkurt, "Mescid-i Aksâ", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2004), 29/270.

⁴ 2. Samuel 24: 16-25, 1. Krallar 8: 28-49, Daniel 6: 10. Süleymân Mâbedi M.Ö. 587'de Babilliler tarafından yıkılmıştır; bu yıkılıştan sonra ikinci Mâbed (Süleymân Mâbedi) M.Ö 515'te tamamlanmıştır. Muhammed Güngör, "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi", *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi*, 1 (Kış 2017), 59-60. Süleymân Mâbedi'nin Babiller tarafından yıkılışından/Yahudilerin sürgün edilmesinden sonra Yahudilerin dini merkezi olduğuna ilişkin bk. Güngör, "Süleyman Mabedi", 54-78.

⁵ Ahmet Güç, "Kible" *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2002), 25/364-365.

⁶ bk. Bakara 2/251; İsrâ 17/55; Neml 27/16, 19, 20, 27, 34.

⁷ bk. en-Neml 27/16, 19, 20, 27, 34.

⁸ 1. Krallar 2: 13-46, 11: 11-43.

⁹ Ahmet Güç, "İlâhî Dinlerde Kible Anlayışı ve Müslümanların Kible ile İlgili Uygulamaları", *Diyanet İlmî Dergi* 39/2 (2003), 73-100.

¹⁰ Kur'ân sinagogların/kiliselere/havraların/mescidlerin Allah'ın adının çokça anıldığı ibadet mekânı olduğu, insanların bir kısmının bazılarını defetmesiyle korunduğu belirtilerek bu mabetleri övmüştür. bk. el-Hacc 22/40. Bu mabetlerin, nebiler/mü'minler/mücahitler tarafından koruma altına alındığı beyan edilmiştir. bk. Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtürîdî, *Te'vîlâtü ehli's-*

kibleye dair çalışmaların bazılarında Kâbe'nin sembol olarak, beden dili açısından insanın iradesinde, inançlarında, idealinde, davranışlarında, istikâmetindeki yönelişleri üzerinde durulmuştur. Kâbe'nin tevhid inancını, ilâhî mesajları hayata yansıtmayı, ümmetin birliğini temsil ettiğine dikkat çekilmiştir.¹¹

Bazı makalelerde Peygamberimizin Mekke-Medine döneminde kiblesi, kiblenin tahvili ve tahvilinin hikmeti ele alınmıştır.¹² Bazı araştırmalarda kible değişikliği sosyolojik açıdan değerlendirilmiş; mescidin kadının entelektüel, psikolojik, duygusal ve ahlâki birikimine ve gelişimine katkısı üzerinde durulmuştur.¹³

Çalışmamızın sınırlarını ise Kur'ân'ın müheyminliğinde¹⁴ (muhafazasında), Semâvî Kitapların ve sahifelerin konumuza dair muhtevası ve kitaplar ile sahifeler gönderilen peygamberlerin daimi veya asıl kiblesinin tespiti oluşturmaktadır.

Bu kontekste Kâbe'ye/Beytülmakdis'e, kiblenin tahviline, kibleye münhasır birçok makale olmasına rağmen peygamberlerin kiblesine ilişkin müstakil çalışmaya rastlanılmadığından peygamberlerin asıl veya daimi kiblesi, kiblenin birliği konusu gündeme alınmıştır.

sünne, thk. Mecdî Basellûm (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005), 7/424-425. Bu mabetler namaz ibadetinin eda edildiği mekânlardır. bk. Ebû Muhammed Muhyissünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed el-Beğâvî, *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsîri'l-Kur'ân*, thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr (b.y.: Dâru Taybe, 1417/1997), 5/389; Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin er-Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, 1420/1999), 23/230; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 12/70, 72. Kur'ân'ın övdüğü bu mabetler günümüzdeki sinagoglar/havralar/kiliselere tekabül etmemektedir. Kanaatimizce, semavi dinlerin (Yahudilik/Hıristiyanlık) itikat esaslarının tahrif edilmesi, ibadetlerinin tahrif edilmesine, ibadetlerin tahrif edilmesi mabetlerin tahrif edilmesine vesile olmuştur.

¹¹ Abdurrahman Kasapoğlu, "Bir Dînî Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme", *Diyanet İlmî Dergi*, 4/41 (Ekim-Kasım-Aralık 2005), 29-48.

¹² Ömer Faruk Habergetiren, "Kiblenin Mescid-i Aksâ'dan Mescid-i Harama Tahvili", 1. *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı* (23-25 Kasım 2018), 901-909.

¹³ Mehmet Birekul, "Siyer Araştırmalarında Tarih-Sosyoloji Dikotomisi ve Sosyolojik Bir Bakış Örneği Olarak Kible Değişikliği Olayı", *Türkiye'de Tüm Yönleriyle Siyer Çalışmaları Sempozyumu Tebliğler Kitabı* (İstanbul: 2016), 1/277-290.

¹⁴ Kur'ân'ın Müheyminliği Kur'ân'ın önceki vahiyleri koruması anlamındadır. el-Mâide 5/48; bk. Aslan Çıtır, *Kur'ân-ı Kerîm'de Dinin Birliği* (Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020), 52-58.

1. Kiblenin Birliğini Temellendiren Hususlar

1.1. İlk Mabede İlişkin Münazaralar

Kur'ân'da ibadet için kurulan ilk mabetten bahsedilmiştir. Ebû Zerr'den (öl. 32/653) nakledilen hadiste ilk ve ikinci mabet birlikte belirtilmiştir. Bu kısımda Kâbe'nin ilk mabet olduğunu sarıh bir şekilde beyan eden ayet ve hadisler ele alınmıştır. İlk mabedin Kâbe olduğuna delalet eden Mekke'nin harem bölgesi ilan edildiği günü zikreden rivayet de incelenmiştir.

1.1.1. Kur'ân'da Kâbe'nin İlk Mabet Olarak Tanıtılması

Kiblenin birliğine yönelik yapılan münazaralarda ilk mabet vurgusuna dikkat çekilmiş; Mescid-i Aksâ'nın ilk mabet olduğunu iddia eden Yahudiler, bu mabedi peygamberlerin kiblesi olmaya daha layık görmüşlerdir.¹⁵ Kur'ân, yeryüzünün ilk mabedinin Kâbe olduğunu “Şüphesiz insanlar için yapılan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bereket kaynağı olan Bekke'deki evdir.”¹⁶ ayetiyle açıklamış; Yahudilerin bu iddialarını reddetmiştir.

Kur'ân, Kâbe'nin bulunduğu Arapçası *Ümmü'l-Kurâ*¹⁷ olan şehirlerin anasına, hem Bekke¹⁸ hem de Mekke¹⁹ ismini vermiştir. Mekke yerleşim merkezinin anası ilan edilip merkeze alınmış; bu açıdan tevhit, medeniyet ve insanlığı çok yakından ilgilendiren benzeri konularda, diğer yerleşim merkezlerine önderlik/örneklik etmiştir.²⁰ Bekke ismi, Hz. Dâvûd'a (a.s.) indirilen Zebûr'da da şu şekilde geçmektedir. “*Ne kutludur senin evinin sakinleri ki, daima sana hamdederler. Ne kutludur o insan ki, kuvveti sendedir. Evine giden yollara gönül veren adam Bekke*²¹

¹⁵ bk. Mukâtil b. Süleymân, *Tefsîru Mukâtil*, thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâs, 1423/2002), 1/291; Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali el-Vâhidî, *el-Vasît fî tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*, thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dr. Ahmed Muhammed Sayra, Dr. Abdülğani el-Cemel, Dr. Abdurrahmân 'Uveys (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994), 1/232; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/295.

¹⁶ Âl-i İmrân 3/96.

¹⁷ el-En'âm 6/92.

¹⁸ Âl-i İmrân 3/96.

¹⁹ el-Fetih 48/24.

²⁰ Ali Akpınar, *Kur'ân Coğrafyası* (Ankara: Fecr Yayınları, 2002), 132-134.

²¹ Bekke olarak tercüme ettiğimiz vadi, Kitâb-ı Mukaddes'in İngilizce tercümesi King James, Webster Bible ve Good News Bible'de Baca olarak geçmektedir. Kitâb-ı

vadisinden geçer, onu pınar eder."²² Mekke'nin/Bekke'nin birçok anlamı nakledilmiştir. Mekke'nin harem bölgesinin adı; Bekke'nin ise sadece mescidin yerinin adı olduğu²³ ifade edilmiştir. Yeryüzünün en kutsal beldesi, medeniyetin beşiği, vahyin doğduğu, son nebinin doğup büyüdüğü yer olarak tanımlanmıştır. Kâbe gökte meleklerin tavaf ettiği Beytülmamur'un yeryüzündeki örneği olarak telakki edilmiştir.²⁴

Mukaddes, Mezmurlar 84: 6. Metinde bu vadinin çalılıklarla dolu kurak vadi olduğu zikredilmiştir. Oysa Lübnan'daki Beka vadisi ekini bol zümrüt yeşili bir vadidir. Lübnan'ın önemli tarımsal alanıdır. Bekke ise İbrâhîm 14/37. ayette ekini bitmeyen kurak bir yer olarak tanımlanmaktadır. Mezmurlar 84: 6. metindeki tanımlama ile İbrâhîm 16/37. ayetteki tanımlama birbirine mutabıktır. Baca'nın The Jewish Encyclopedia (Yahudî Ansiklopedisi)'ne göre anlamı Arapçadaki "Becca/Baka'a" yani suyu olmayan kurak vadiyi ifade eder. Sözcüğün çoğul hali Balsam ağacına benzer bir ağacı belirtir. Kuru bir vadinin bu ağacın adını alabileceği düşünülmüştür. bk. The Jewish Encyclopedia, "Baca", By: Morris Jastrow, Jr., Frants Buhl, The Unedited full text of the 1906 Jewish Encyclopedia. Bu bitki kurak yerlerde yetişir. Bu kurak yerlerde zemmî pınarları vardır. Ayrıca Yahudilerin tahrif yöntemlerinden bazıları, imla ve kıraat hataları, iki benzer harflerin birbirleriyle karıştırılması, bir tek harfin atlanabilmesi, harfler arasında takdim-tehir yaşanması, fonetik benzerlik yanılışı, bir sözcüğün diğer sözcükten harf çalması, şekilde teşekkül etmiştir. bk. Necdet Çağlı, *Kitâb-ı Mukaddes'in Neyi Tahrif Edildi?* (İstanbul: Beyan Yayınları, ts.), 133-185. Nisâ 4/46. ayette dili eğip bükme anlamındaki *Leyyen* kelimesinin bu tarz tahrifata işaret ettiği hem lafız hem de mana tahrifatını ihtiva ettiği belirtilmiştir. bk. Muhammed Reşîd Rızâ, *Tefsîru'l-menâr* (b.y.: el-Hey'etü'l-Mısriyyetü'l-Âmme li'l-Kitâb, 1411/1990), 3/283-284. Dili eğip, bükme manasına gelen *Leyyen* kelimesi işitenin kulağına başka kelimenin tınısını yansıtmak amacıyla dili alfabe harflerinin birinden buna yakın düşen diğer harfe meylettirmek anlamına gelir. Örneğin; bizi gözet anlamındaki *Râinâ* kelimesi *Ruûnet* kökünden geldiği şekliyle *çobanımız ol, ahmağımız ol* şeklinde tahrif edilerek; *Essalâmü aleyke* sözü, ölüm sana gelsin anlamında *Essâmu aleyke*, başına taş düşsün anlamında *Essilâmu aleyke* şeklinde tahrif edilerek peygamberimize hakaret içeren anlamlar yüklenmiştir. bk. Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr et-Taberî, *el-Câmî'ul-beyân fî te'vîl'il-Kur'ân*, thk. Ahmed Muhammed Şâkir (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000), 5/119; Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed ez-Zemahşerî, *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fî vücûhi't-te'vîl* (Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1407/1987), 1/530-531; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 10/119; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 5/243; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 3/291. Bekke'nin bu tarz tahrifatla Baka olarak zikredildiği telakki edilmiştir.

²² Kitâb-ı Mukaddes, Mezmurlar 84: 1-6.

²³ Mâturîdî, *Te'vîlât*, 2/428; Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlip Hammûs b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ bülûğ'i'n-nihâye*, thk. Câmî'atü Şârika Mecmû'atü Resâili Câmî'iyyeti bi Külliyyeti'd-Dirâsâti'l-'Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmiyyi (b.y.: Câmî'atü'ş-Şârika Külliyyetü'ş-Şer'ati ve'd-Dirâsâti'l-İslâmiyye, 1429/2008), 2/1076.

²⁴ Vâhidî, *el-Vasîf*, 1/465-470; Beğavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 2/69-70; Akpınar, *Kur'ân Coğrafyası*, 131-134, 151-155.

Ayrıca Kâbe; hidayet, özgürlük, güven, düzen, dirlik, istikrar, bereket kaynağı olarak tavsif edilmiş, mabetlerin anası kabul edilmiştir.²⁵ Bu minvalde Kâbe'nin tüm peygamberlerin kıblesi kabul edildiği kanaatine ulaşılmıştır.

1.2.1. Hadis'te Kâbe'nin İlk Mabet Olarak Zikredilmesi

Yahudilerin ilk inşa edilen mabedin Mescid-i Aksâ iddialarına mukabil Ebû Zerr'in (öl. 32/653) rivayet ettiği hadis, Kâbe'nin/Beytülmakdis'in ilk bina edildiği zamanın tespitinde önem taşımaktadır: *"Ebû Zer peygamberimize Yâ Resulallah! Hangi mescit önce kuruldu? diye sordum. Allah Resûlü Mescid-i Harâm dedi, sonra hangisi? dedim, Mescid-i Aksâ dedi. İkisi arasında kaç yıl var? diye sordum. Kırk yıl var dedi."*²⁶ Bu rivayet, her iki mabedin, peygamberlerin ve İslâm'ın mabedi olduğunu göstermektedir. İbn Hacer'in (öl. 852/1449) ile Aynî'nin (öl. 855/1451) bu hadise yönelik değerlendirmelerine de değinmek gerekir.

Bu hadisi şerh eden İbn Hacer/Aynî bu iki mabedin inşasına dair farklı görüşler nakletmiştir. Konunun anlaşılmasında bu görüşlerin ele alınıp analiz edilmesi önemli görülmektedir:²⁷

1. Hz. Âdem (a.s.) Kâbe'yi ilk inşa edendir. Evlatları kırk yıl sonra Beytülmakdis'i bina etmiştir. Buna göre Hz. İbrâhîm (a.s.) Kâbe'yi, Hz. Süleyman (a.s.) Beytülmakdis'i sonradan tecdîd etmiştir. İbnü'l-Cevzî (öl. 597/1201), kırk yıl meselesini sorunlu görmüş, Kâbe'yi bina eden Hz.

²⁵ Akpınar, *Kur'ân Coğrafyası*, 131-134, 151-155.

²⁶ Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî el-Buhârî, *el-Câmi'ü's-sahîh*, thk. Muhammed Zehîr b. Nâsir (b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001), "Ahâdisü'l-Enbiyâ", 3115; Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Küşeyrî, *el-Müsnedü's-sahîh*, thk. Muhammed Fuâd Abdalbâkî (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), "Mesâcid", 520; "Mevâdiü's-Salât", 808. Yahudi kaynaklarında Süleymân Mâbedi'nin Hâbil-Kâbil'in kurbanlarını takdim ettikleri mekân olduğu; Nûh Tufânî'nin Süleymân Mâbedi'nin mekânındaki temel taşın kaldırılması neticesinde meydana geldiği nakledilmiştir. Simon Coleman-John Elsner, *Pilgrimage*, British Museum Press (London: 1995), 43. Mescid-i Aksâ'nın (Süleymân Mâbedi'nin) mekânının Hz. Âdem'den (a.s.) itibaren kutsallığı müşahede edilmektedir. Bu durum, Mescid-i Aksâ'nın ilk inşasının Hz. Âdem zamanında olduğuna işaret etmektedir. Ebû Zerr'in rivayet ettiği müttefakun aleyh olan Buhârî/Müslim hadisinin ve Yahudi kaynaklarının bu hususta ittifak ettiği görülmektedir.

²⁷ Kurtubî, *Ahkâmî'l-Kur'ân*, 4/138; Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali İbn Hacer el-Askalânî, *Fethu'l-bârî* (Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959), 6/408-409; Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed el-'Aynî, *'Ümdetü'l-kârî* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-'Arabî, ts.), 15/261.

İbrâhîm (a.s.) ile Beytülmakdis'i inşa eden Hz. Süleyman (a.s.) arasında bin seneden fazla zaman sürecinin varlığına dikkat çekmiştir. Buna mukâbil Kurtubî (öl. 671/1273), ilk inşa edilen mabede dair ayetin/hadisın, bu iki mescidin ilk bânisinin Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. Süleyman'ın (a.s.) dışındaki kimseler olduğunu, Hz. İbrâhîm'in (a.s.) Kâbe'yi/Hz. Süleyman'ın (a.s.) Beytülmakdis'i tekrar yaptığını işaret ettiğini beyan etmiştir.

2. Hz. Âdem (a.s.) her iki mabedin bânisidir. Bu görüş ilk mabet ayetine/Ebû Zerr hadisine bağlı olarak daha isabetli görülmüştür. İlk mabetlerin Allah'ın peygamberlerinin risaletinde yapılması ilâhî hikmete daha uygundur.

3. Beytülmakdis'i ilk inşa eden İsrâîl/Ya'kûb (a.s.)'dır. Hz. Süleyman ise (a.s.) yenilemiş ve sağlamlaştırmıştır. İlk mabet ayeti ile kırk yıl ifadesinin geçtiği hadis incelendiğinde Beytülmakdis'in Hz. Ya'kûb tarafından bina edildiğine müteallik görüş isabetli bulunmamıştır.

4. Hz. Nûh'un (a.s.) bina ettiği Beytülmakdis'i Hz. Süleyman (a.s.) temelleri üzerine yeniden inşa etmiştir. Hz. Nûh'un (a.s.) inşa ettiği görüşü, ilk mabet ayetiyle/hadiste zikredilen kırk yıl ifadesiyle mutabık değildir.

5. Hz. Dâvûd'dan (a.s.) ve Hz. Süleyman'dan (a.s.) önce bazı Allah dostlarının Beytülmakdis'i inşa ettiği zikredilmiştir. Hz. Dâvûd (a.s.) ve Hz. Süleyman (a.s.) ise ilavelerle genişletmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s.) tarafından bir dönem kible tayin edilen Mescid-i Aksâ'nın ilk inşasının peygamberler haricindeki kimselere atfedilmesi, risâlet müessesesinin ruhuna uygun değildir.

6. Beytülmakdis'i Hz. İlyâs'ın (a.s.) inşa ettiği de nakledilmiştir. Bu görüş de ilk mabet ayetiyle/kırk yıl hadisiyle mutabık değildir.

İbn Âşûr (öl. 1973), Hz. İbrâhîm'in (a.s.) Mescid-i Haram'ı ve Mescid-i Aksâ'yı inşa ettiğine, Hz. Süleyman'ın (a.s.) da Mescid-i Aksâ'yı tecdîd ettiğine dair görüşü benimsemiştir. Bu görüşünü hem Tevrât'taki metinlerle hem de Sebe 34/13. ayetteki *Mehârîb* kelimesiyle delillendirmiştir. Hadiste zikredilen kırk yıl ifadesi, sorunlu görülmüştür. Kırk yıl, Hz. İbrâhîm'in Beytülmakdis'in yerine bir mescit inşa ettiği, bu bina yıkılıp tahrip olunca Hz. Süleyman'ın bu mescidi tecdîd ettiği

şeklinde anlaşılmıştır. Bu minvalde Mescid-i Haram ve Mescid-i Aksâ'nın ilk bânisinin Hz. İbrâhîm olduğu iddia edilmiştir.²⁸

Hz. İbrâhîm'in Kâbe'nin ilk banisi olduğu el-Bakara 2/127. ayette bahsedilmemekte, önceden yapılan beytin sadece temelleri üzerine yükseltildiğinden söz edilmektedir. İbrâhîm 14/37. ayet, Hz. Hacer'in ve Hz. İsmâîl'in namazlarını kılmaları için Kâbe'nin yanındaki vadiye yerleştirildiğinden haber verip, önceden mevcudiyetine işaret ederek İbn Âşûr'un bu görüşünü nakzetmektedir.

Âl-i İmrân 3/96. ayetteki ibadet maksadıyla bina edilen ilk mabet Mescid-i Haram'ın ilk inşasının Hz. İbrâhîm (a.s.) zamanında yapıldığı kabul edildiğinde, Hz. İbrâhîm (a.s.) öncesinde gönderilen peygamberlerin mabetlerinin olmadığı neticesine varılmaktadır. Kur'ân'da kıssaları anlatılan Hz. Âdem (a.s.), Hz. Nûh (a.s.), Hz. Hûd (a.s.) ve diğer peygamberler ibadet etmiyorlar mıydı? Onların ibadet mekânları yok muydu? Hâlbuki daha önce de ifade edildiği gibi Allah insanları ve cinleri Allah'a ibadet için yaratmıştır.²⁹

Ayrıca Kur'ân "*Her ümmet için ibadet yeri kıldık*"³⁰ ayetiyle bütün nebilerin ve ümmetlerinin ibadet mekânının mevcudiyetini beyan etmiştir. Bu açıdan İbn Âşûr'un görüşü tatmin edici bulunmamaktadır. Sonuç olarak Kâbe'nin ilk mabet olarak bina edilmesi, peygamberlerin sabit, daimi ve asil kiblesi olduğunun kanıtı kabul edilmiştir.

1.2. Kâbe'nin İlk İnşa Dönemine Dair Münazaralar

Yeryüzünde ilk kurulan mabet, Peygamberimiz ile Yahudiler arasında münazara konusu olmuştur.³¹ Bunun üzerine Allah "*Şüphesiz insanlar için yapılmış olan ilk ev, âlemlere bir hidayet ve bir bereket kaynağı olan*

²⁸ İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 4/15. Bazı tefsirlerde *Mehârîb* kelimesi saraylardan olmayan binalar, bakırdan heykeller olarak tanımlanmıştır. bk. Ebû'l-Haccâc el-Mekkî el-Mahzûmî Mücâhid b. Cebr, *Tefsîru Mücâhid*, thk. Dr. Muhammed Abdusselâm Ebû'n-Neyl (Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1410/1989), 1/553. Bazılarında mescidler olarak te'vîl edilmiştir. bk. Ebû Bekr Abdürrezzâk es-San'ânî, *Tefsîru Abdürrezzâk*, thk. Mahmûd Muhammed Abduh (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1419/1998), 3/59.

²⁹ bk. ez-Zâriyât 51/56.

³⁰ el-Hacc 22/34.

³¹ bk. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/291, 145; Vâhidî, *Vasît*, 1/232; Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 1/174; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/295; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/137.

Bekke'deki evdir."³² ayetiyle bütün insanlar için ibadet maksadıyla kurulan ilk evin Kâbe olduğunu ilan etmiştir.³³ İbadet, salih ameller ve itaat için kurulan Kâbe, hac ibadetinin mekânı, namaz ibadetinin kiblesi ve tevhidin sembolü olan beytullahtır.

Kâbe'nin ilk inşasına ilişkin muhtelif görüşler zikredilmiştir. Hz. Ali (öl. 40/661) meleklere³⁴, İbn Abbâs (öl. 68/687-88) Hz. Âdem'in (a.s.)³⁵, bazıları da Hz. İbrâhîm'in (a.s.)³⁶ inşa ettiğini zikretmiştir. Kâbe'nin inşa dönemine dair "*İbrâhîm ve İsmâîl beytin temellerini yükselttiğinde...*"³⁷ ve "*Namazı dosdoğru kılmaları için ekin bitmeyen vadiye yerleştirdim...*"³⁸ ayetleri, önceden inşa edilen Kâbe'nin tahrip edilmesinden sonra Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. İsmâîl'in (a.s.) eliyle yeniden temelleri üzerine yükseltildiğini beyan etmiştir. Hz. İbrâhîm'in (a.s.) Kâbe'nin bu vadiye mevcudiyetini bilmesine binaen eşi Hz. Hacer'i ve oğlu Hz. İsmâîl'i (a.s.) namaz ibadetinin kiblesi bu beytin yanındaki vadiye namaz kılmaları için yerleştirdiği ayette beyan edilmiştir. Bu bölümde zikredilen ayetler ve hadisler, Kâbe'nin Hz. İbrâhîm'den (a.s.) önce Hz. Âdem (a.s.) döneminde mevcudiyetini göstermektedir.

Ayrıca Hz. Muhammed (s.a.s.), Mekke'yi fethettiği gün irat ettiği hutbede "*Dikkat edin Allah gökleri ve yeri; ayı ve güneşi yarattığı gün, Mekke'yi harem ilan etti.*"³⁹ ifadesini kullanmıştır. Mekke'nin harem ilan edilmesi, ancak Mekke'nin mevcudiyetinden sonra olabilir. Mekke'nin harem ilan edilmesinin hikmeti ancak Kâbe'nin burada bulunmasındandır.

Mescid-i Haram'ın ve Mescid-i Aksâ'nın ilk inşa edildiği zamanın tespitinde Âl-i İmrân 3/96. ayetiyle Ebû Zerr'in rivayet ettiği Buhârî-Müslim hadisi, Mekke'nin harem ilan edildiği günü zikreden Buhârî

³² Âl-i İmrân 3/96.

³³ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/296.

³⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/296.

³⁵ Beğavî, *Me'âlimü't-tenzil*, 1/150; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/296.

³⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/391-392; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/296; Ebû'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd Hâfizüddîn en-Nesefî, *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vil*, thk. Yûsuf Ali Bedîvî (Beirut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998), 1/277.

³⁷ el-Bakara 2/127.

³⁸ İbrâhîm 14/37.

³⁹ Buhârî, "İlim", 37; "Cenâiz", 76; "Hacc", 43; "Sayd", 8, 10; "Büyü", 28; "Cizye", 22, "Meğâzî", 51, 53.

hadisi⁴⁰ birbirleriyle mutabıktır. Bu deliller, Mescid-i Haram'ın ve Mescid-i Aksâ'nın Hz. Âdem (a.s.) döneminde mevcudiyetine delalet etmektedir. İlk mabet Kâbe'den kırk yıl sonra bina edilen Beytülmakdis'in Hz. Âdem (a.s.) tarafından inşa edildiği, Kâbe'nin Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. İsmâîl (a.s.) zamanında, Mescid-i Aksâ'nın ise Hz. Süleyman (a.s.) zamanında yenilendiği anlaşılmaktadır. Kur'ân'da önceden bina edilen Kâbe'nin yerini meleklerin Hz. İbrâhîm'e (a.s.) gösterdiği ifade edilmiştir.⁴¹ Kitâb-ı Mukaddes'te de Beytülmakdis'in yerinin Hz. Dâvûd'a (a.s.) melekler tarafından gösterildiği nakledilmiştir.⁴²

Beytülmakdis'in ilk bânisinin Hz. Âdem'in (a.s.) evlatlarının olması da muhtemeldir. Bunun dışındaki görüşler, ilk mabet ayetiyle, hadiste zikredilen kırk yıl ifadesiyle, Mekke'nin harem ilan edildiği günü zikreden rivayetle çelişmektedir.

İnsanların ibadeti için ilk binâ edilen Mescid-i Harâm'ın/ikinci binâ edilen Mescid-i Aksâ'nın ilk inşâsının Hz. Âdem (a.s.) döneminde yapılması, sonradan gelen peygamberlerden Hz. İbrâhîm'in (a.s.) Kâbe'yi, Hz. Süleyman'ın (a.s.) Beytülmakdis'i yenilemesi, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) her iki mabede doğru namaz kılması, bu iki mabedin peygamberler tarafından bilindiğine işaret etmektedir. Peygamberimizin kibleyi Mescid-i Harâm üzerine sabitlemesi, Kur'ân'ın sarıh bir şekilde kible olarak sadece Kâbe'den bahsetmesi, Kâbe'nin asıl ve daimi kible vasfı taşıdığını, Beytülmakdis'in ise maslahata veya ihtiyaca binâen muvakkat kible tayin edildiğini, daimi kible vasfı taşımadığını göstermektedir.

1.3. Peygamberlerin Kiblesine Yönelik Analizler

Arap lügatinde kible yön, cihet anlamına gelmektedir.⁴³ İstilahta ise kılınan namazın yönünü belirten bir kavram olarak tanımlanmıştır.⁴⁴

⁴⁰ bk. Buhârî, "İlim", 37; "Cenâiz", 76; "Hacc", 43; "Sayd", 8, 10; "Büyü", 28; "Cizye", 22, "Meğâzi", 51, 53.

⁴¹ bk. Hacc 22/26.

⁴² bk. 2. Samuel 24: 16-25.

⁴³ Zemaşerî, "kbl" *Esâsü'l-belâğa* (Beyrut: Dâru Sâdır, 1399/1979), 491; Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî İbn Manzûr, "kbl" *Lisânü'l-'arab* (Kahire: Dâru Sâdır, 1410/1990), 11/536, 537.

⁴⁴ Zemaşerî, *el-Keşşâf*, 2/364; Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal er-Râğib el-İsfahânî, *Tefsîru Râğib el-İsfahânî*, thk. Muhammed Abdulaziz Besyûnî (b.y.: Câmi'atü Tanta Külliyyetü'l-Âdâb, 1420/1999), 1/327; Nesefî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/37.

Peygamberlerin kiblelerinin aynı olduğuna dair iki görüş dikkat çekmektedir:

1. Beytülmakdis tüm peygamberlerin tamamının kiblesidir, denilmiştir. Bazı müfessirler bu görüşü benimsemiş, kible konusunda peygamberlerin birbirlerine muhalefet etmediğini zikretmiş; ilk neshin kible konusunda yaşandığına dair icmadan bahsetmişlerdir.⁴⁵ Peygamberlerin kiblesi Beytülmakdis ise Hz. Muhammed (s.a.s.) önceki peygamberlere muhalefet etmiş demektir. Bu açıdan bu görüş isabetli görülmemektedir. İlk mabet ayetinde, Buhârî-Müslim hadisinde Kâbe'nin Mescid-i Aksâ'dan önce bina edildiği belirtilmiştir.⁴⁶ Buna göre Kâbe'nin asıl/daîmî kibleliği hususunda öncelikli olması daha isabetli görülmüştür.

2. Peygamberlerin tamamının kiblesi Kâbe'dir, denilmiştir. Hz. Sâlih'in (a.s.) mescidinin kiblesinin Kâbe istikametinde bina edildiği, Hz. Mûsâ'nın (a.s.) sahranın yanında Kâbe'ye doğru namaz kıldığı belirtilmiştir.⁴⁷ Genel kanaat, Ehl-i Kitâb'ın peygamberlerinin kiblesi ile Hz. Muhammed (s.a.s.) ve ümmetinin kiblesinin farklılığı noktasında ise de⁴⁸ Râğıb (öl. V/XI. yüzyıl) "*Her ümmet için ibadet yeri kıldık*"⁴⁹ ayetini delil göstererek kiblenin dinin aslından olduğunu, neshe maruz kalmadığını ifade etmiştir. Hiçbir peygamber kendisinden önceki peygamberlerin kiblesini neshetmemiştir.⁵⁰ Bu görüş de peygamberlerin aslî/daimi kiblesinin Kâbe olduğuna işaret etmektedir.

Kanaatimizce, Peygamberimizde görüldüğü gibi önceki peygamberlerin geçici olarak Kudüs'e doğru namaz kılmaları mümkündür.⁵¹ Ancak, Hz. Muhammed (s.a.s.) öncesi peygamberlerin Beytülmakdis'i kible olarak kullandığına dair elimizde kesin bir delil de mevcut değildir. Günümüzde Yahudilerin Süleyman Mabedi'ni (Mescid-i Aksâ) kible olarak kullanması,

⁴⁵ İbn Kesîr, *el-Bidâye ve'n-nihâye* (Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1411/1990), 1/308; amlf., *et-Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm*, 1/390-391, 453-463; Ebü'l-Ferec Nûrüddîn Ali b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed el-Halebî, *es-Sîretü'l-halebiyye* (Beyrut: Dâru'l-Me'ârif, 1400/1980), 2/355. Nesh konusunda daha fazla bilgi için bk. Ali Osman Koçkuzu, *Hadis'te Nasih-Mensuh* (İstanbul: İFAV, 1985), 234.

⁴⁶ Buhârî, "Ahâdisü'l-Enbiyâ", 3115; Müslim, "Mesâcid", 520; "Mevâdiü's-Salât", 808.

⁴⁷ İlk neshin kible konusunda olduğuna dair bk. Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/151.

⁴⁸ Kasapoğlu, "Sembol Olarak Kibleye Yönelme", 29-48.

⁴⁹ el-Hacc 22/34.

⁵⁰ Râğıb, *Tefsîru Râğıb*, 1/30; 4/372.

⁵¹ bk. 1. Krallar 8: 28-30, 41-45.

Ehl-i Kitab'a atfedilen peygamberlerin de kible olarak kullandığı kanaatini teşekkül ettirmiştir.

Ayrıca Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Kudüs'e doğru namazlarını kılarken Mescid-i Harâm'a yönelmeye müteallik vahiy beklentisini Kur'ân beyân etmiştir: *"Doğrusu, biz, yüzünün semâya yöneldiğini, orada şekilden şekle geçerek, aranıp durduğunu görüyorduk. Artık seni hoşnut olacağın bir kıbleye çevireceğiz. Haydi, bakalım, yüzünü Mescid-i Harâm'a doğru çevir. Siz de ey müminler, nerede olursanız olun, yüzünüzü o tarafa doğru çevirin! Kendilerine kitap verilmiş olanlar da kesinlikle bilirler ki, Rablerinden gelen o emir haktır. Ve Allah, onların yaptıklarından ve yapmakta olduklarından gafil değildir."*⁵² Bu ayet de Peygamberimizin/bütün peygamberlerin asıl kiblesinin Kâbe olduğuna delâlet etmektedir.⁵³

Kâbe'nin anlatıldığı ayetler, müfessirlerin bu ayetlere ilişkin naklettiği rivayetler ve müfessirlerin genel kanaatleri incelendiğinde, Hz. Âdem (a.s.) döneminde Kâbe'nin mevcudiyetine dair görüşün çoğunluğun ortak görüşü olduğu müşahede edilmektedir.⁵⁴

Râzî (öl. 606/1210) bu ortak görüşü *"İşte bunlar, Allah'ın kendilerine lütuflarda bulunduğu peygamberler, Âdem'in soyundan Nûh ile birlikte (Gemide) taşıdıklarımızdan, İbrâhîm ve İsrâîl'in (Ya'kûb) soyundan gelen hepsi doğruya ulaştırdığımız ve seçkin kıldığımız kimselerdir. Onlara rahmanın ayetleri okunduğunda ağlayarak ve secde ederek yere kapanırlar. Sonra bunların ardından artık namaz kılmayan ve nefsânî arzularına uyan bir nesil geldi."*⁵⁵ ayetiyle delillendirmiştir. Bu ayet, bütün peygamberlerin secde ettiğini beyan etmektedir. Eğer Hz. Şît (a.s.), Hz. İdrîs (a.s.) ve Hz. Nûh'un (a.s.) kiblesi Kâbe haricinde bir yer olsaydı, ilk kurulan mabet ayeti batıl olurdu. Buna göre bütün peygamberlerin kiblesi Kâbe'dir, denilmiştir.⁵⁶

⁵² el-Bakara 2/144.

⁵³ Ayrıca bk. Bayram Ayhan, "Lafızları Benzer İki Ayetteki Terkinin Genel Kabule Muhalif Yorumlamanın Değerlendirilmesi", *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/39 (Ocak-Haziran 2018), 217-227.

⁵⁴ bk. Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 8/294-297.

⁵⁵ Meryem 19/58.

⁵⁶ Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/589; Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 8/294-297; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/137-138, 153; Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed b. Abdullâh eş-Şevkânî, *Fethu'l-kadîr* (Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1994), 1/180.

Kur'an'da, Kâbe'nin temellerini yükselten Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. İsmâîl'e (a.s.) tavaf edenler, kendini ibadete verenler ve kıyam/rükû/secde ile namaz kılanlar için beyti temizlemesi emredilmiştir.⁵⁷ Bu veriler, Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. İsmâîl'in (a.s.) kiblesinin Kâbe olduğunu göstermektedir.

Hız. Mûsâ'nın (a.s.) kiblesinin Kâbe olduğuna şu ayetin delâlet ettiği belirtilmiştir: *"Mûsâ'ya ve kardeşine 'kavminiz için Mısır'da (sığınak olarak) evler hazırlayın ve evlerinize namaz kılacak yerler yapın. Namazı dosdoğru kılın. Mü'minlere müjdele' diye vahyettik."*⁵⁸ Müfessirlerin çoğunluğu, Hız. Mûsâ (a.s.) döneminde İsrâîloğulları'nın mabetlerinde namaz kıldıklarını, Firavun'un namazı yasaklayıp mabetlerini yıktıktan sonra Allah'ın sığınak evler yapıp, evlerine kible inşa ederek namazlarını dosdoğru kılmalarını emrettiğini zikretmişlerdir. Ayetteki *أَقْب* kelimesi muhtelif manalarda tefsir edilmiştir. Bazıları evlerinizdeki mihrabı birbirlerinize doğru, bazıları Beytülmakdis'e, bazıları da Kâbe istikametine çevirin şeklinde te'vil etmiştir. İbn Abbâs'a (öl. 68/687-88) isnat edilen görüşe göre Hız. Âdem (a.s.) ve Hız. Mûsâ (a.s.) ile onlardan sonrakiler, namazlarını Kâbe istikametine doğru kılarlardı. Bu görüş tefsir kitaplarında daha çok kabul görmüştür.⁵⁹ Bu veriler de bütün nebilerin asıl/daimi kiblesinin Kâbe olduğunu göstermektedir.

Kısaca, bazı müfessirler peygamberlerin ibadetlerinde Beytülmakdis'e yöneldiğini iddia etmiş, ilk neshin kible hakkında olduğunu zikretmişlerdir. Yahudiler Beytülmakdis'in faziletini Kâbe'den önce bina edilmesine, mahşerde toplanma alanı kabul edilmesine istinaden tüm peygamberlerin kiblesi olduğunu iddia etmişlerdir.⁶⁰ Müfessirlerin büyük çoğunluğu ise tüm peygamberlerin kiblesi Kâbe'dir, görüşünü benimsemiştir.⁶¹

⁵⁷ bk. el-Bakara 2/125; el-Hacc 22/26.

⁵⁸ Yûnus 10/87.

⁵⁹ Beğavî, *Me'âlimü't-tenzîl*, 4/146; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 2/364; Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 2/37; Ebû'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer el-Hâzin, *Lübâbü't-te'vil fi me'ânî't-tenzîl*, tsh. Muhammed Ali Şahin (Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 2/457-458; Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celâlüddîn es-Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr fi tefsîri bi'l-me'sûr* (Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.), 4/383; Abdulkirim Yûnus el-Hatîb, *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'ân* (Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.), 6/1067.

⁶⁰ bk. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/291; Vâhidî, *Vasît*, 1/232; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/295; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 4/137.

⁶¹ Taberî, *Câmi'u'l-beyân*, 3/189; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 8/296.

İlk kıblenin tayin edildiği sırada peygamberlerin kıblesinin birliğine dair Müslümanlar ile Yahudiler arasında konsensüs vardır. Söz konusu ihtilaf peygamberlerin kıblesinin Mescid-i Haram ile Beytülmakdis'ten hangisi olduğu konusundadır. Kur'ân'da ise sadece Kâbe'nin kibleliği hakkında sarih ayet vardır.⁶² Beytülmakdis'in geçici kible tayin edildiği hadislerde geçmektedir.⁶³

1.4. Peygamberlerin Hac İbadetinin Kâbe'ye İsnat Edilmesi

Hz. İsa (a.s.) hariç bütün peygamberlerin hac ibadetini yerine getirdiği, Hz. İsa'nın ise nüzûlünden sonra hac veya umre ibadetini eda edeceği zikredilmiştir: *"Andolsun Meryem oğlu İsa hac, umre ve her ikisini eda etmek için icabet edecektir."*⁶⁴

Suyûtî (öl. 911/1505) tefsirinde peygamberlerin hac ibadetine müteallik bir takım nakillerde bulunmuştur. Buna göre Hz. Âdem (a.s.), Hz. Nûh (a.s.), Hz. İbrâhîm (a.s.), Hz. İsmâîl (a.s.), Hz. Yûnus (a.s.) hac ibadetini yerine getirmiş, Hz. Mûsâ (a.s.) ise iki pamuklu (katavâniyye)⁶⁵ aba ile hac ibadetini eda etmiştir. Kavminin işleriyle meşguliyetten dolayı hac ibadetini yerine getiremeyen Hz. Sâlih'in (a.s.), Hz. Hûd'un (a.s.) haricinde Kâbe'yi hac etmeyen hiçbir peygamber kalmamıştır.⁶⁶ Başka bir rivayete göre Hz. Hûd (a.s.) ile Hz. Sâlih (a.s.) de hac ibadetini yerine getirmiştir.⁶⁷ Hz. Hûd'un kavmi olan, Ammân ve Hadaramet arasında yaşayan, putlara tapan Ad kavmi, musibete maruz kaldıklarında bu sıkıntıdan kurtulmayı Allah'tan talep ederek Beytülharam'a sığındığı nakledilmiştir.⁶⁸ Hz. Süleyman'ın (a.s.) Yemen seferine giderken son

⁶² el-Bakara 2/143-144; Âl-i İmrân 3/96.

⁶³ İlk kibleye veya kıblenin tahviline ilişkin analizler başlığı altındaki bölümlerde bu rivayetler anlatılmıştır.

⁶⁴ Müslim, "Hacc", 216, 1252.

⁶⁵ "عباتان قطوانتيان": pamuklu iki aba anlamında ihramın iki parçası îzar ve ridâ olması muhtemeldir. Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Velîd el-Ezrakî, *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e mine'l-âsâr*, thk. Rüşdî Sâlih Melhas (Beyrut: Dâru'l-Endülüs li'n-Neşr, ts.), 1/71. (Ezrakî Hz. Mûsâ'nın (a.s.) safâ ile merve arasında Lebbeyk Allahümme lebbeyk diyerek tavaf ettiğini, Allah'ın Hz. Mûsâ'ya (a.s.) işte seninleyim dediğini nakletmiştir.)

⁶⁶ Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekir el-Beyhakî, *ed-Delâilü'n-nübüvve* (Beyrut: Dâru'l-Kütübü'l-İlmiyye, 1405/1985), 2/46; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 1/313.

⁶⁷ Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî İbn Hanbel, *el-Müsned*, thk. Şuayb Arnavût, Âdil Mürşid, vd. (b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001), 1/232.

⁶⁸ Neseî, *Medârikü't-tenzîl*, 1/579.

nebinin hicret yurdu Medine'ye/Mekke'deki Beytullah'a gittiği, insanların namaz kılmayıp Kâbe'nin etrafındaki putlara taptıklarını görüp üzüldüğü nakledilmiştir.⁶⁹

Tefsirlerde peygamberlerin Kâbe'yi hacetmesine veya ziyaret etmesine yönelik zikredilen bu rivayetler, Ad kavminin Kâbe'ye sığınmasına, Hz. Süleyman'ın (a.s.) Yemen seferi esnasında Kâbe'yi ziyaret etmesine ilişkin rivayetler, peygamberlerin kiblesinin Kâbe olduğu hususunda müfessirlerin görüş birliğine vardığını göstermektedir.

Kur'an, sarıh bir şekilde Kâbe'ye müteallik hac ibadetini Hz. İbrâhîm'e (a.s.) atfetmiş, bu derecede sarıhlik Hz. İbrâhîm (a.s.), Hz. İsmâîl (a.s.) ve Hz. Muhammed (a.s.) dışındaki peygamberlere isnat edilmemiştir. Bunun nedenleri, Hz. İbrâhîm'in Hz. Nûh'un taraftarı/takipçisi olmasıdır.⁷⁰ Hz. İbrâhîm'den (a.s.) sonra gönderilen Hz. Mûsâ (a.s.), Hz. İsâ (a.s.) ve Hz. Muhammed (s.a.s.) ile ümmetlerinin, Yahudilerin, Hıristiyanların ve Müslümanların kendilerini Hz. İbrâhîm'in (a.s.) dinine isnat etmeleri,⁷¹ Hz. İbrâhîm'in (a.s.) neseben/dinen semâvî kitap sahibi nebilerin atası olmasıdır.⁷²

Müşrikler dahi kendilerini Hz. İbrâhîm'in (a.s.) dinine isnat ediyorlardı. Hanifler ise Hz. İbrâhîm'in (a.s.) dininin devamı tevhit akidesine bağlılıklarını dillendiriyorlardı.⁷³ Haccın farz kılındığı son vahyin indirildiği asırda Hz. İbrâhîm öncesi peygamberlerin ümmetlerinin mevcudiyetine dair kesin bir delil de mevcut değildir. Bu durum, tüm peygamberlerin hac ibadetinin Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) risâletinde cem edilip birleştirildiği kanaatini oluşturmuştur.

⁶⁹ Ka'bul Ahbâr'dan nakledilmiştir. Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb eş-Şirbînî, *es-Sirâcü'l-münîr fi'l-i'âneti 'alâ ma'rifeti ba'di me'âni kelâmi rabbina el-hakîm el-habîr* (Kâhire: Matba'atu Bûlâk, 1285/1868), 3/48; Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseynî el-Âlûsî, *Rûhu'l-me'ânî*, thk. Ali Abdülbârî Atıyye (Beirut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995), 10/178.

⁷⁰ bk. es-Sâffât 37/83.

⁷¹ İbrâhîm ne Yahudi ne de Hıristiyan'dır. Fakat o, teslim olmuş bir hanif idi. O müşriklerden değildir. Âl-i İmrân 3/67. Ayrıca bk. el-Bakara 2/140; Âl-i İmrân 3/65-68.

⁷² el-Bakara 2/128, 133; Âl-i İmrân 3/33-34, 67; el-En'âm 6/161; Yûsuf 12/38; en-Nahl 16/123; el-Hacc 22/78; bk. Yûnus el-Hatîb, *el-Kur'ânî*, 2/532-536.

⁷³ Şaban Kuzgun, "Hanîf", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1997), 16/33-39. Ayrıca bk. Âl-i İmrân 3/67.

1.5. Kiblenin Birliğinin Dinin Birliği İle Temellendirilmesi

Aynı bölgede nübüvvet görevini ifa eden peygamberlerin birbirlerinden, Hz. Âdem (a.s.) döneminde bina edilen ilk mabet olan Kâbe'den ve ondan kırk yıl sonra inşa edilen Beytülmakdis'ten, Kâbe'nin/Beytülmakdis'in yeniden kimler tarafından inşa edildiğinden bîhaber olması mümkün değildir. Bizler bu gün Kur'ân'ın müheyminliğinde (muhafazasında) nasıl önceki peygamberlerin dininin aslına veya fûrûuna yönelik ilâhî mesajları ve kıssaları Kur'ân'dan öğrenmişsek, her bir peygamberin önceki, sonraki peygamberlerin dinin aslına veya fûrûuna yönelik bazı ilâhî mesajları ve kıssaları Allah tarafından kendilerine indirilen vahiylerden öğrenmesi mümkündür.

Ayrıca Peygamberimizin gönderilen bütün resuller ve nebler tarafından müjdelendiğine, desteklendiğine, peygamberlerin dayanışma, birbirlerini tasdik etme ve yardımlaşma hususunda ahitleştigiğine dair el-Bakara 2/101, 146, Âl-i İmrân 3/39, 81, el-Mâide 5/12, el-En'âm 6/20, el-A'râf 7/157, eş-Şuarâ 26/196, el-Kasas 28/52, es-Saf 61/6. ayetlerin, bu araştırmada ele alınan rivayetlerle mutabakatı müşahede edilmiştir.

Peygamber kıssalarının bütün resullere ve nebilere indirilen vahiylerde mevcudiyeti Kur'ân'ın ruhuna aykırı değildir. Kur'ân müheymin⁷⁴ vasfıyla bu ilâhî mesajlardan ve kıssalardan bahsetmektedir. Allah'ın evi Beytullah'ın bazı resul ve nebler tarafından bilinmemesi de imkânsızdır. Çünkü Allah Teâlâ resul ve nebilere birbirlerini destekleme hususunda ahit almıştır: *"Allah nebilere şöyle bir söz almıştı. Bakın size kitap ve hikmet verdim. Sonra yanınızda bulunan (kitapları) doğrulayıcı bir peygamber geldiğinde ona mutlaka inanacak ve yardım edeceksiniz. Bunu kabul ettiniz mi? ve bu hususta ahdimi üzerinize aldınız mı? demişti. 'Kabul ettik' dediler. O halde şahit olun. Ben de sizinle beraber şahit olanlardanım, dedi."*⁷⁵

Başka bir ayette ise İsrâîloğulları'ndan alınan ahitten bahsedilmektedir: *"Allah İsrâîloğulları'ndan söz almıştı. İçlerinden on iki temsilci göndermiştik. Allah şöyle demişti: 'Ben muhakkak sizinle beraberim. Namazı dosdoğru kıldığınız, zekât verdiğiniz, peygamberlerime iman ettiğiniz, onlara yardımda bulunduğunuz, Allah yolunda güzelce sarf*

⁷⁴ el-Mâide 5/48.

⁷⁵ Âl-i İmrân 3/81.

*ettiğiniz takdirde günahlarınızı mutlaka örter ve sizi altından ırmaklar akan cennetlere koyarım'...*⁷⁶

Bu ayetler, bütün peygamberlerin birbirlerini tanıdıklarına, risâlet kıssalarından haberdar olduklarına, aynı zamanda resul ve nebilerin tamamının Hz. Muhammed'in (s.a.s.) risâlet kıssalarını bildiklerine, risâlet vazifesinde birbirlerine inanıp, destek olup yardımlaştıklarına işaret etmektedir.

Kur'ân *"Şüphesiz İbrâhîm de onun (Nûh'un) yolunu takip edenlerdendi."*⁷⁷ ayetiyle Hz. İbrâhîm'in (a.s.); Hz. Nûh'un (a.s.) yolunu izlediğini, onun yoluna ittiba ettiğini açıklamıştır. Başka ayette ise *"Sonra da (Ey Muhammed!) sana: 'Hakk'a yönelen ve müşriklerden olmayan İbrâhîm'in dinine tabi ol' diye vahyettik."*⁷⁸ buyurulmuştur. Allah Peygamberimize Hz. İbrâhîm'in (a.s.) yoluna ittiba etmesini, kendisinden önceki peygamberlerin yolunu takip etmesini emretmiştir: *"İşte o peygamberler Allah'ın hidayet ettiği kimselerdir. Sen de onların yoluna uy. De ki: Ben buna (peygamberlik görevime) karşılık sizden bir ücret istemiyorum. Bu (Kur'ân) âlemler için ancak bir öğüttür."*⁷⁹ Bu ayetlerde Hz. Nûh (a.s.), Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. Muhammed'in (s.a.s.) tek din üzerinde ittifak ettiği görülmektedir.

Bu ittifaka eş-Şûrâ 42/13. ayette Hz. Mûsâ (a.s.) ve Hz. İsâ da (a.s.) dâhil edilmiştir: *"Sizin için dinden Nûh'a tavsiye ettiğini ve sana vahyettiğimizi ve İbrâhîm'e ve Mûsâ'ya ve İsâ'ya tavsiye kıldığımızı teşri' buyurdu. Şöyle ki: dini doğru tutun ve onda tefrikaya düşmeyin. Müşriklere bu da'vet ettiğin emir ağır geldi, Allah dilediğini kendisine seçer ve kendisine yöneleni de doğru yola iletir."* Allah bu ayetle Ulu'l-'Azm beş peygamberin şahsında resul ve nebilerin tamamının dininin birliğini açıklamıştır. Dini bir olan peygamberlerin⁸⁰ kiblelerinin farklı olması muhaldir. Çünkü Kâbe'nin kibleliği dinin aslındandır. Peygamberler dinin aslında ittifak etmişlerdir.

⁷⁶ el-Mâide 5/12.

⁷⁷ es-Saffât 37/83.

⁷⁸ en-Nahl 16/123.

⁷⁹ el-En'âm 6/90.

⁸⁰ eş-Şûrâ 42/13; Buhârî, "Enbiyâ", 48.

Dinin aslında nesih-mensuh, kıyas, içtihat caiz görülmemiştir. Nesih-mensuh, içtihat, kıyas, Peygamberlerin şeriatlarının farklılığı, dinin fūrûuna ait hususlardadır, denilmiştir.⁸¹

Ezcümle Kur'ân-ı Kerim'de Din kelimesi, *J* takısıyla müfret (tekil) olarak zikredilmiş; cem'i (çoğul) olan *دين* (*Dinler*) kavramı kullanılmamıştır. Bu kullanım dinin bir/bilinen (marife) olduğunu göstermektedir. eş-Şûrâ 42/13. ayet resullerin/nebilerin dininin birliğine işaret etmektedir. Âl-i İmrân 3/19. ayet ise Allah katında tek dinin İslam olduğunu beyan etmektedir. Buhârî'de nakledilen bir hadiste peygamberlerin dininin birliği beyan edilmiştir: *"Peygamberler, babaları bir, anneleri farklı kardeşlerdir. Nebilerin dini birdir."*⁸² Dini bir olan resullerin/nebilerin kiblesinin bir, dininin İslam, İslam'ın daimi/asıl kiblesinin ise Kâbe olduğu kanaati hâsıl olmuştur.

2. İlk Kibleye/Kiblenin Tahviline İlişkin Analizler

2.1. İlk Kibleye İlişkin Mülâhazalar

İlk kibleyle ilgili muhtelif değerlendirmelere yönelik analizler, peygamberlerin kiblesini anlamaya katkı sağlayacaktır. Bu minvalde Hz. Peygamber'in ilk kiblesine dair görüşler aşağıda belirtilmiştir.⁸³

1. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Mekke döneminde kiblesinin olmadığını Watt (öl. 2006) dillendirmiştir. Watt, Medineli Müslümanlarca Kudüs'ün kible olarak kullanıldığını, Medineli Müslümanları örnek alan Hz. Muhammed'in (s.a.s.) hicretten önce Kudüs'ü kible olarak kabul etmiş olabileceğini ileri sürmüştür.⁸⁴ Buna gerekçe olarak *"Hıristiyanlığın ibadetleri ile İslâm'ın ilk ibadetler arasındaki muvafakat veya Yahudi-Hıristiyan ananesine tabiiyet"* gösterilmektedir.⁸⁵

Hâlbuki ilk mabet ayetinde anlatılan Kâbe, Hz. Âdem (a.s.) döneminden itibaren mevcuttur. Baytülmakdis'in Kâbe'den kırk yıl sonra bina edildiğini rivayet eden Buhârî-Müslim hadisi mevcuttur. Buna göre bütün

⁸¹ Râğib, *Tefsîru Râğib*, 1/28-31. bk. Çıtır, *Dinin Birliği*, 212-227, 320-323, 376. Şeriat farklılığına dair ayet için bk. el-Mâide 5/48.

⁸² Buhârî, "Enbiyâ", 48; bk. En'âm 6/83-87.

⁸³ Taberî, *el-Câmi'ul-beyân*, 3/133-171.

⁸⁴ bk. Taberî, *el-Câmi'l-beyân*, 3/139; M. Watt, *Muhammed at Medine* (Great Britain: 1956), 198-199.

⁸⁵ Wensinck, A. J., "Kible", *İslam Ansiklopedisi*, çev. Fatih Gökmen (İstanbul: MEB. 1977), 667.

peygamberlerin kiblesi vardır. Ayrıca hem diğer din mensuplarının ve müşriklerin de bir kiblesinin bulunduğu bilinmektedir. Peygamberlerin tamamının, diğer din mensuplarının, müşriklerin kiblesi olduğu halde⁸⁶ Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Mekke'de risâletinin ilk yıllarında kiblesi olmadığını iddia etmek makul görülmemektedir. Bu görüşü destekleyen rivayet bulunmadığı gibi kible konusundaki rivayetlerin tamamında Kâbe/Beytülmakdis gibi bir kiblenin mevcudiyeti vurgulanmaktadır.

Watt'ın (öl. 2006) bu görüşü, ilâhî vahiy olarak görmek istemediği Kur'ân'ı Hz. Muhammed'e (s.a.s.) atfetme gayretinde olan oryantalist bakış açısını gösterdiğinden önyargılı bulunmuştur. Bu açıdan nazarı dikkate alınacak bir görüş olmadığı sonucuna varılmıştır.

2. Mekke'de Hz. Peygamber'in kiblesi, ilk yıllarda Kâbe'dir. Son üç yılda ise Beytülmakdis'e tahvil edilmiştir. Bu görüşe İbn Cüreyc'ten (öl. 150/767) nakledilen şu rivayet delil gösterilmiştir: *"Allah Resulü önce Kâbe'ye doğru namaz kıldı. Sonra kiblesini Beytülmakdis'e çevirdi. Bu dönemde Hz. Muhammed Mekke'de idi. Bu şekilde üç yıl namaz kıldı. Sonra hicret etti. Medine'ye geldikten sonra onaltı ay oraya (Kudüs) doğru namaz kıldı. Sonra Allah Hz. Muhammed'in kiblesini Kâbe'ye doğru tahvil etti."*⁸⁷

Bu rivayete göre Hz. Peygamber, ilk farz kılındığında namazlarını Kâbe istikâmetine doğru ikâme etmiş, Mekke'den ayrılmadan önce de Beytülmakdis'e doğru kılmıştır.

Yavuz Ünal, kible ile ilgili rivayetlerin Mekke'de bir kible değişikliğinden bahsetmediğini, bu görüşe göre iki defa kible tahvilinin olması gerektiğini, iki defa kible değişikliğinin, rivayetlerin haber verdiği genel bilgiye aykırı olduğunu zikrederek bu rivayeti problemlili görmüştür.⁸⁸

⁸⁶ Güç, "İlâhî Dinlerde Kible Anlayışı", 73-100; Yakup Bıyıklıoğlu, "İslam Öncesi Dini-Kültürel Olguların Kiblenin Tahvili Hususuna Yansımaları ve Kible Ayetlerinin Sosyal-İctimaî Boyutu", *İhya Uluslararası İslam Araştırma Dergisi* 6/1 (2020), 71-97.

⁸⁷ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/421.

⁸⁸ bk. Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 4/95-96; Yavuz Ünal, "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis", *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (2001), 194.

Hicretten önceki üç yıl müşriklerin ekonomik ambargoları/baskıları arttığından⁸⁹ bu dönemde Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Beytülmakdis'e yönelmesi muhtemeldir.

3. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kiblesi Mekke'de Kâbe, Medine'nin ilk onaltı/onycedi ayında Beytülmakdis, sonra yine Kâbe olmuştur. Bu görüş birçok müfessir tarafından benimsenmiş,⁹⁰ Kurtubî (öl. 671/1273) tarafından da en sahih görüş kabul edilmiştir.⁹¹

Bu görüşle alakalı Ali b. Ebî Talha (öl. 143/760) ve İbn Abbâs'tan (öl. 68/687-88) nakledilen rivayet şöyledir: *"Allah Resulü Medine'ye hicret ettiğinde yöre halkının çoğu Beytülmakdis'e yönelen Yahudilerdi. Allah da peygamberin oraya yönelmesini emretti. Hz. Peygamber, oraya onycedi ay yöneldi. Ancak Hz. Peygamber kiblenin Kâbe olmasını istiyordu. Çünkü Yahudiler 'Muhammed bize muhalefet ediyor, ama kiblemize uyuyor' diyorlardı. Bunun üzerine Bakara 2/143-144. ayetler inmiştir."*⁹² Bu rivayete göre Kudüs'e yönelişin hicretten sonra olup Mekke'de Kâbe, Medine'de Kudüs kible olarak tayin edilmiştir. Aynî (öl. 855/1451), bu görüşü neshin iki defa kabul edilme zorunluluğuna istinaden zayıf bulmuştur.⁹³

Medine'de nüfus yoğunluğunu Yahudilerin oluşturması sebebiyle onları İslâm'a ısındırmak için Kudüs'e müteveccihen Yahudilerin kiblesi esas alınmıştır. Bu durumu Elmalılı (öl. 1942) şöyle desteklemiştir: *"Allah Resulü Mekke'deyken Kâbe'ye müteveccihen namaz kılarıdı. Medine'ye hicretten sonra sahraya yönelerek namaz kılamakla emrolundu ki bunda Yahudileri İslâm'a bir nevi te'nis vardır."*⁹⁴

Süleyman Ateş, peygamberimizin ilk kiblesini dinin birliğiyle temellendirmiş, bu görüşü *"Allah Resulü Mekke'deyken Kâbe istikametine doğru namaz kılarıdı. Medine'ye gelince Kudüs'teki sahra*

⁸⁹ bk. Hüseyin Algül, *İslam Tarihi* (İstanbul: Gonca Yayınları, 1986), 1/238-240.

⁹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/65; Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 4/95-96; Ahmed b. Muhammed es-Sâvî el-Mâlikî, *Hâşiyetü celâleyn* (Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsî'l-Arabî, ts.), 1/65; Ömer Nasuhi Bilmen, *Kur'ân-ı Kerîm'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri* (İstanbul: Sentez Yayınları, 1996), 1/136.

⁹¹ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/151.

⁹² İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/421.

⁹³ Aynî, *Umdetü'l-kârî*, 1/240.

⁹⁴ Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'ân Dili* (İstanbul: Eser Neşriyat, 1979), 1/526-527.

istikametine doğru namaz kılmaya başladı. Onaltı-onyedi ay böyle namaz kıldı. Bundan maksadı Yahudileri İslâm'a ısındırmak onların İslâm'a yönelmelerini sağlamak, Allah'tan gelen her bir dinin aslının özde bir olduğunu anlatmaktır. Fakat Hz. Peygamber kiblenin Kâbe olmasını istiyordu. Bundan dolayı da önce her üç dinin temellerini koymuş olan Hz. İbrâhîm'in yaptığı Kâbe'ye yönelerek ibadet eden Allah Resulü yine oraya dönmek için Allah'ın buyruğunu bekliyordu. Nihayet Bedir gazasından iki ay önce bu emir geldi."⁹⁵ ifadeleriyle desteklemiştir.

4. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) kiblesi Mekke'de, Medine'nin ilk onaltı/onyedi ayında Beytülmakdis olup daha sonra Kâbe'ye tahvil edilmiştir. Bu görüşü destekleyen iki rivayet dikkat çekmektedir. Bu rivayetlerden biri Ma'bed b. Kâb b. Malik'ten (öl. 50/670), diğeri ise İbn Abbâs'tan (öl. 68/687-88) nakledilmiştir. Berâ b. Ma'rûr (öl. 622) yola çıkıp Medine'den ayrıldığında Kâbe'ye doğru namazını kılmıştır. Berâ bu tercihini beraberinde Ma'bed b. Kâb b. Malik'inde olduğu yoldaşlarına anlatmıştır. Hâlbuki beraber yolculuk yaptığı arkadaşları Şam istikametinde olan Beytülmakdis'e doğru namaz kılmışlardır. Bu durumu Berâ, Allah Resûlü'ne, Kâbe'yi arkasına almak istemediği için Mescid-i Harâm'a doğru namaz kıldığını, arkadaşlarının kendisine muhalefet ettiğini, bu durumun içinde bir şüphe oluşturduğunu anlatmıştır. Bunun üzerine Allah Resulü "*Sen bir kible üzerindeydin. Onda sabretseydin ya dedi.*" Bundan sonra Berâ Şam istikametindeki Kudüs'e doğru namaz kılmıştır.⁹⁶

Ancak hadisin ravilerinden Sa'd b. İmran metruk olmasının, rivayetin sıhhatine engel teşkil ettiği tebyin edilmiştir.⁹⁷ Bu rivayetin meşhur Berâ hadislerinin bütün varyantlarıyla çeliştiği ifade edilmiştir. Bu rivayete göre Berâ'nın hicretten önce Allah Resulü'yle onaltı ay namaz kılması gerekmektedir. Hâlbuki Berâ'nın kendisi hicretten sonra Medine'de Peygamberimizle beraber namaz kılmış, kiblenin değiştirilmesi hicretten iki ay sonra gerçekleşmiştir.⁹⁸ Berâ b. Ma'rûr'un⁹⁹ vefat tarihinin

⁹⁵ Süleyman Ateş, *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988), 1/250.

⁹⁶ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 25/89-90.

⁹⁷ Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân el-Heysemî, *Mecme'uz-zevâ'id ve menbe'u'l-fevâ'id* (Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1406/1986), 2/17.

⁹⁸ Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kaznevî İbn Mâce, *Sünen*, thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî (b.y.: Dâru İhyâ'il-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.), "Salât", 56.

Peygamberimizin hicret ettiği yıla tekabül etmesi bu rivayet hakkında tereddüt oluşturmaktadır.

Bu rivayetlerden ikincisi İbn Abbâs'tan (öl. 68/687-88) nakledilmiştir. Allah Resulü Mekke'de Kudüs'le kendi arasına Kâbe'yi alıp her iki kıbleyi birleştirerek Beytülmakdis'e doğru namazlarını eda ediyordu. Hicret gerçekleştiğinde namazını Beytülmakdis'e doğru kılması emrolundu.¹⁰⁰ İbn Abbâs'ın (öl. 68/687-88) Allah Resulü Mekke'de iki kıbleyi birleştirdi, insanlar Mekke'den çıkıncaya kadar Kudüs'e döndüğünü fark etmediler, şeklinde değerlendirdiği nakledilmiştir.¹⁰¹

Yavuz Ünal, zikredilen delillerin, iddiaların bir bütünlük çerçevesinde ele alındığında Hz. Peygamber'in önce namazlarını Kudüs'e doğru kıldığını, Medine'ye hicretten sonra onaltı-onyediy ay mevcut durumun devam ettiğini, daha sonra kiblenin tahvil edildiğini ifade etmiştir.¹⁰²

İsrafil Balcı ise Peygamberimizin hicretten önce İsrâ hadisesinin akabinde Beytülmakdis'e yönelmeye başladığını söylemiştir. Ona göre ilk kible Kâbe'dir.¹⁰³ Peygamberimizin ilk kiblesinin Kâbe olduğuna dair görüş daha isabetli bulunmaktadır.

Bu görüşleri kiblenin birliği açısından da değerlendirmek gerekir. İlk kıbleye yönelik değerlendirmeler başlığı altında nakledilen rivayetler, görüşler incelendiğinde Kâbe'nin daimi, asıl kible olduğu daha bariz bir şekilde anlaşılmaktadır. Çünkü bu rivayetlerde, görüşlerde, Beytülmakdis istikametine doğru namaz kılındığı dönemde dahi Kâbe'yi terk edememe çabası, Kâbe'ye yönelme beklentisi görülmektedir. Kâbe insanların zihninde, ruhunda, toplumun hafızasında unutulmayacak bir şekilde kible olarak yer etmiştir. Bu perspektif, Mescid-i Haram'ın peygamberlerin daimi, asıl kible vasfını taşıdığını net bir şekilde göstermektedir.

⁹⁹ bk. Ahmet Önkâl, "Berâ b. Ma'rûr", *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi* (İstanbul: TDV Yayınları, 1992), 5/470.

¹⁰⁰ İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/421; Râzî, *Mefâtihü'l-ğayb*, 4/95-96; bk. Güç, "İlâhî Dinlerde Kible Anlayışı", 82.

¹⁰¹ İbn Hanbel, *el-Müsned*, 1/325; İbn Hacer, *Fethu'l-bârî*, 1/421.

¹⁰² Yavuz Ünal, "Beyt-i Makdis", 206.

¹⁰³ İsrâfil Balcı, "İslâm'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddiasının Kritiği Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 89, 113-116.

2.2. Beytülmakdis'in Kible Tayin Edilme Sebeplerine Dair Tahliller

Beytülmakdis'in kible tayin edilmesi, sahabe, tâbiîn, tebautâbiîn döneminin önemli münazara konularındandır. Bu asrın müfessirlerinin konuya yönelik değerlendirmeleri önem taşımaktadır. Bu değerlendirmeler, Beytülmakdis'in daimi-muvakkat kible durumunu tespit etmeye katkı sağlayacaktır. İlk dönem müfessirler başta olmak üzere klasik tefsirlerde, çağımızda tedvin edilen kaynaklarda konumuza ilişkin görüşler zekedilmiştir. Bu asırda, sonraki asırlarda kiblenin Kudüs'e çevrilme sebebi olarak muhtelif görüşler şöyle beyan edilmiştir.¹⁰⁴

1. Beytülmakdis'in kible tayin edilme hikmeti, Allah Resulü'ne ittiba edenlerle sırt çevirenlerin tespit edilmesine yöneliktir. Kur'ân bu hikmeti *"İşte böylece sizi mutedil ümmet yaptık ki, diğer insanlara şahit olasınız. Peygamber de size şahit olsun. Biz yöneldiğin, üzerinde bulunduğu (Beytülmakdis'i)"*¹⁰⁵ özellikle resule uyanlarla sırt çevirenleri açıkça ayırt edelim diye kible olarak belirledik."¹⁰⁶ ayetiyle açıklamıştır. Bu izaha şu ayet de delil gösterilmiştir: *"Biz senin yüzünü göğe doğru çevirip durduğunu elbette görüyoruz. İşte şimdi kesin olarak senin memnun olacağın kibleye döndürüyoruz. Artık yüzünü Mescid-i Harâm tarafına çevir; nerede olursanız olun yüzünüzü o yöne çevirin. Kuşku yok ki, kendilerine kitap verilenler, onun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler. Allah onların yaptıklarından habersiz değildir."*¹⁰⁷

Kendilerine kitap verilenlerin, Yahudi ahbârları, Hıristiyan âlimleri olduğu zikredilmiştir. Süddî (öl. 127/745) *"Kendilerine kitap verilenler"* ifadesinin bizâtihi Yahudilere işaret ettiğini ifade etmiştir. Ayetin devamındaki *"Rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler"* ifadesinin, Mescid-i Harâm'a doğru yönelmenin, İbrâhîm'e, zürriyetine, ondan sonra gelen diğer kullarına bizzat Allah tarafından farz kıldığına işaret ettiğinin,

¹⁰⁴ bk. Taberî, *el-Câmiû'l-beyân*, 3/133-165; Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir İbn Ebî Hâtim, *Tefsîru'l-Kur'âni'l-'azîm li İbn Ebî Hâtim*, thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib (Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998), 1/247-248, 252-257; Suyûtî, *ed-Dürü'l-mensûr*, 1/342-348.

¹⁰⁵ bk. Mukâtil, *Tefsîru Mukâtil*, 1/145; Taberî, *el-Câmiû'l-beyân*, 3/155.

¹⁰⁶ el-Bakara 2/143.

¹⁰⁷ el-Bakara 2/144.

özellikle Ehl-i Kitab'ın âlimleri, ahbârları tarafından bilindiğine delalet ettiği zikredilmiştir.¹⁰⁸

Bazı tefsirlerde ve meallerde ayette zikredilen “*Üzerinde bulunduğun*”¹⁰⁹ sözüyle Kâbe'nin kastedildiği de ifade edilmiştir.¹¹⁰ Bu ayette kastedilen Kâbe ise kendi kiblelerini terk etme pahasına Allah Resulü'ne ittibalarını sürdürme konusunda Ehl-i Kitap olacaktır. Kastedilen Beytülmakdis ise imtihan edilenler, ecdatlarından tevarüs eden, müşriklerce kutsallığı muteber sayılan Kâbe'yi bırakıp, bırakmayacakları hususunda Müslümanlar olacaktır.¹¹¹

İmam Mâturîdî (öl. 333/944), ayete Kâbe'den başka bir yere yönelmenin emredilmediğini umarak yüzünü göklere çeviriyorsun, Kâbe bütün nebilerin kiblesi olduğu için razı olacağın kibleye döndürüleceksin anlamı vermiştir.¹¹²

2. Peygamberimizin namazda Beytülmakdis'e yönelmesi, Yahudileri İslâm'a ısındırmaya yöneliktir.¹¹³ Buna mukabil Allah Resulü ve ashabı Mekke'deki Kâbe'ye yönelerek namaz kılmışlardır. Allah (c.c.), resulüne Medine'ye hicret etmesinin akabinde Tevrat'taki niteliklerini bildirmekle beraber Yahudilerin kiblesine doğru namaz kılmasını emretmiştir. Bu emirle Yahudilerin İslâm'ı kabulünün daha kolaylaşacağı hedeflenmiştir. Hicretten sonra onaltı-onyedi ay Beytülmakdis'e doğru namaz kılınmıştır. Hz. Peygamber dedesi Hz. İbrâhîm'in (a.s.) kiblesi olması sebebiyle Kâbe'ye yönelmeyi seviyordu. Yahudiler Hz. Muhammed (s.a.s.) bizim dinde bize muhalefet ediyor, kiblemizde bize ittiba ediyor demelerinden dolayı Allah Resulü Kâbe'ye yönelmeyi seviyordu.¹¹⁴

3. Müslümanlar, Kâbe'nin özel bir durumu nedeniyle önce Beytülmakdis istikametine doğru namaz kılmıştır. Bu özel durum Kâbe'nin putlarla dolu

¹⁰⁸ Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 3/183.

¹⁰⁹ el-Bakara 2/143.

¹¹⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 1/200; Şevkânî, *Fethü'l-kadîr*, 1/175; Elmalılı Muhammed Hamdi Yazır, *Hak Dini Kur'an Dili Meali*, haz. Heyet (İstanbul: Eser Neşriyat, ts.); Süleyman Ateş, *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali* (İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.); Muhammed Esed, *Kur'an Mesajı (Meal-Tefsir)*, çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk (İstanbul: İşaret Yayınları, 1999), 1/39.

¹¹¹ Yavuz Ünal, “Bey-i Makdis”, 191.

¹¹² Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/589.

¹¹³ bk. Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 3/138.

¹¹⁴ bk. Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 3/138-139, 172-174.

olmasıdır. Hüseyin Algül bu durumu şöyle izah etmiştir: "*Hz. Muhammed Mekke döneminde ve Medine'ye hicretten sonra belirli bir süre namaz kılarken Kudüs'e dönerdi. Kudüs, ehl-i kitabın kiblesi idi. Bu süre içinde Kudüs'e dönmesine sebep olarak, Kâbe'nin Kureyşli puta tapıcılarca da kible edinilmiş olması, içini dışını putlarla doldurmuş olmaları ve inkârcıların hâkimiyetlerinde bulunması, Müslümanların ise henüz siyasi bir teşkilatlanmaya gidememiş olmaları gibi hususlar gösterilir.*"¹¹⁵

İlk bakışta makul bir görüş kabul edilse de kiblenin Kâbe'ye tahvil edildiği dönemde Mescid-i Harâm'ın konumunun aynı olması bu görüşü zayıflatmaktadır.

Balcı, Peygamberimizin Beytülmakdis istikametine doğru namaz kıldığında bu mabedin teslis Hıristiyanlarının elinde olduğuna dikkat çekerek bu görüşü isabetli bulmamıştır. Ona göre Kâbe putlarla dolu olduğu dönemde Beytülmakdis'te tevhit yoktu, teslis itikadı vardı.¹¹⁶

Balcı'nın dikkatinden kaçan bir hususu belirtmek isteriz. Peygamberimizin namazda Kudüs istikametine yöneldiği o dönemde kaynaklar, bu bölgede teslisle kavgalı Aryüşçülük/Buldâniye vb gibi muvahhit Hıristiyanların bulunduğunu nakletmiştir. Bu dönemde özellikle İstanbul, Anadolu, Samsat, Suriye, Mısır, Filistin gibi doğu bölgelerine muvahhit Hıristiyanların hâkimiyetinin, Hıristiyanlar içerisinde ikonları kıran put kırıcıların bulunduğu nakledilmiştir.¹¹⁷ Teslis itikadının, Kudüs/Filistin bölgesindeki Hıristiyan müntesiplerine

¹¹⁵ Algül, *İslam Tarihi*, 1/347.

¹¹⁶ Balcı, "İslam'ın İlk Kiblesi", 107.

¹¹⁷ Reşid Rızâ, *el-Menâr*, 3/213, 11/140; İbn Âşûr, *et-Tahrîr ve't-tenvîr*, 6/56; Abdullâh Draz, *Kur'an'a Giriş*, çev. Salih Akdemir (Ankara: Otto Yayınları, 2012), 113; Gülgün Köroğlu, *Bizans Sanatında İkonoklazma Dönemi*, (İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994), 53, 33; Mahmûd Hamdi Zakzuk, *Oryantalizm ve Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*, çev. Abdulaziz Hatip (İzmir: Işık Yayınları, 1993), 78; bk. Mustafa Sinanoğlu, "Hıristiyan ve İslam Kaynaklarında Tartışmalı Bir Dini Toplantı: İznik Konsili", *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 1-16; Bilal Baş, "Monoteist bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüşçülük Mezhebi", *Divan* 5/9 (2000/2), 187-190; Turhan Kaçar, "Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği", *Sosyal Bilimler Dergisi* (2002-2003), 4; Alparslan Yalduz, "Konsillerin Hıristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili", *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 276.

hâkimiyetinin 9. asrın ilk yarısından (M.S. 843) sonrasına tekabül ettiği zikredilmiştir.¹¹⁸

4. Fazlurrahman (öl. 1988) Beytülmakdis'in kible tayin edilmesini Müslümanların Müşriklerin baskılarına maruz kalmasına bağlamış ve şöyle demiştir: *"Mekke'de büyük bir ihtimalle, baskı altında bulunan Müslümanların namazlarını açıkça eda edemedikleri ve ibadet için Kâbe'ye giremedikleri bir sırada bu kabul uygulama alanına konulmuştur. Mekke'de Kudüs lehine ilk değişikliğin yapılması bir zaruret neticesi olduğu gibi, amacı da müşriklerle Müslümanlar arasındaki bir ayırımdı. Kur'ân'ın bize bildirdiği de budur."*¹¹⁹ *"Kible konusundaki devamsızlık Kâbe ile değil Kudüs ile olmuştur. Peygamber'in Kudüs'ü kible seçmesi Medine'de değil uzun yıllar önce Mekke'de olmuştur. Ancak öyle bir şekilde yöneliyordu ki zaten Kâbe'yi karşısına almış oluyordu. Bu da gösteriyor ki Kudüs'ün önceden kible seçilmesinin Yahudilikle hiçbir ilgisi yoktur. Belki de bu seçime Kur'ân'ın Hz. Mûsâ'ya verdiği büyük önem sebep olmuştur. Fakat daha kuvvetli bir ihtimal Mescid-i Harâm'da ilk yıllar Müslümanların ibadet etmesine izin vermeyen ve Müslümanlara işkence yapan Mekkelileri protesto etmektir."*¹²⁰

Peygamberimizin Kâbe'de namaz kılarken Ebû Cehil'in işkencesine maruz kalması buna örnek gösterilebilir.¹²¹

2.3. Kâbe'nin Asıl/Daimi Kible Olduğunun Bilindiğine Dair Tahliller

Peygamberlerin asıl/daimi/sabit kiblesinin Kâbe olduğunun Ehl-i Kitap tarafından bilindiği hususu müfessirlerin münazara konusu olmuştur. Ayetteki *"Kuşku yok ki, kendilerine kitap verilenler, onun rablerinden gelmiş bir gerçek olduğunu elbette bilirler."*¹²² ifadesi iki şekilde anlaşılmıştır:¹²³

¹¹⁸ bk. Hye Lee jung, *Bizans Siyasi ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık: İkonlazzm Dönemi (787-843)* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010), 9, 189, 204.

¹¹⁹ Fazlurrahman, *İslam* (Great Britain: 1966), 23.

¹²⁰ Fazlurrahman, *Ana Konularıyla Kur'ân*, çev. Alpaslan Açıkgenç (Ankara: Fecr Yayınları, 1987), 288.

¹²¹ bk. Buhârî, "Vüdu", 69, "Salât", 109; Müslim, "Cihad", 107, 110.

¹²² el-Bakara 2/144.

¹²³ Mâturîdî, *Te'vilât*, 1/589.

1.Ehl-i Kitap, kiblenin Beytülmakdis'ten Beytülharâm'a tahvil edilmesinin hakikat olduğunu biliyordu.

2.Ehl-i Kitap, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Allah'ın peygamberi olduğunu kendi kitaplarından öğrenmelerine istinaden Kâbe'nin kible tayin edilmesinin hak/hakikat olduğunu biliyordu.

Katade (öl. 117/765) ve Dahhâk (öl. 105/723) Ehl-i Kitap'ın kiblenin Kâbe olduğunu bildiğini ifade etmiş; Dahhâk ise oğullarını bildikleri gibi kiblenin Kâbe olduğunu biliyorlardı, demiştir.¹²⁴ İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Hz. Muhammed'in (s.a.s.) namazda Kâbe'ye yönelme isteğini, Hz. İbrâhîm'in (a.s.) kiblesine ittiba etme olarak değerlendirmiştir.¹²⁵

Süddî'den (öl. 127/745) nakledildiğine göre kendilerine kitap verilenler Yahudiler, kitap ise Tevrat olmasına bağlı olarak, burada kastedilen Yahudi ahbârları ve Hıristiyan âlimleridir. Çünkü buradaki lafzın umumiyet ifade ettiği, bu lafzın önceki kitapları, Tevrat ve İncil'i kapsadığı söylenmiştir.¹²⁶ Bu bağlamda kible emrini ve onun dışındakileri de ihtiva etmektedir. Ezcümle Allah Resulü'nün şeriatıyla ve nübüvvetiyle hak olduğunun Ehl-i Kitap tarafından bilindiği anlaşılmaktadır.

Ehl-i Kitâb'ın peygamberimizi tanımının farklı yönleri vardır:¹²⁷

1. Yahudi âlimlerinden olan bu topluluk, Allah Resulü'nü ve kible haberini kendi kitaplarından öğrenmelerine binaen iki kibleye doğru namaz kılıyordu.

2. Allah'ın, Hz. İbrâhîm (a.s.) ve Hz. İsmâîl'in (a.s.) kiblesi kıldığı Kâbe'nin Beytülâtik olduğunu biliyorlardı.

3. Hz. Muhammed'in (s.a.s.) mucizelerinin açıkça ortaya çıkmasından dolayı onun nübüvvetini, getirdiği her şeyin hak/doğru olduğunu, kible değişiminin de doğruluğunu tereddütsüz biliyorlardı.

İbn Kesîr (öl. 774/1373) dinlerinde veya kitaplarında olmadığı halde nasıl biliyorlardı? şeklinde yapılan itiraza iki şekilde cevap verildiğini zikretmiştir:¹²⁸

¹²⁴ Mekkî b. Ebî Tâlip, *el-Hidâye*, 1/499.

¹²⁵ Râğîb, *Tefsîru Râğîb*, 1/334.

¹²⁶ bk. Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 3/183; Râzî, *Mefâtihu'l-ğayb*, 4/107.

¹²⁷ Râzî, *Mefâtihi'l-ğayb*, 4/106.

1. Onlar, Hz. Muhammed'in (s.a.s.) nübüvvetini kitaplarından öğrenmişlerdir.

2. Bazıları inkâr etse de kıblenin neshinin doğruluğu, müntesibi oldukları dinlerinde mevcuttur.

İbn Abbâs (öl. 68/687-88), Kur'ân'da ilk neshin kible olduğunu zikretmiştir. Hz. Muhammed (s.a.s.) Medine'ye hicret ettiğinde Medine'nin çoğu Yahudi idi. Allah Hz. Muhammed'e (s.a.s.) Beytülmakdis'e dönmesini emretmiştir. Buna Yahudiler sevinmişlerdir. Allah Resulü birkaç ay Beytülmakdis'e doğru namaz kıldıktan sonra İbrâhîm'in kıblesini seviyor, kıblenin Kâbe olması için Allah'a dua ediyor, göklere bakıyordu. Bunun üzerine Allah bu ayeti indirmiştir.¹²⁹

Kendilerine kitap verilenlerden murat Yahudilerdir. Onlar Beytülmakdis'ten Kâbe'ye yönelmeyi inkâr ettiler. Onların kitaplarında Hz. Muhammed (s.a.s.) ve ümmetinin vasıflarının mevcudiyeti nedeniyle Yahudilerin nebilerinin kitaplarında Hz. Muhammed'in (s.a.s.) Kâbe'ye yöneleceği biliniyordu. Allah büyük tam şeriatı ona has kıldı, onu bununla şereflendirdi. Fakat kitap ehli haset, küfür ve inatlarından dolayı bunu gizlemişlerdir.¹³⁰

Kanaatimiz, Peygamberimizin yüzünü semaya çevirerek kıblenin Kâbe'ye tahvilini beklemesini anlatan ayetin tamamı bir bütünlük içerisinde ele alındığında, asıl kıblenin Kâbe olduğunun hem Peygamberimiz hem de Ehl-i Kitap tarafından o asırda bilindiği yönündedir.

Muhammed Abduh (öl. 1905); Hz. Muhammed (s.a.s.), Hz. İbrâhîm'in (a.s.) dinini ihya etmek, davetini yenilemek için geldiğinden Hz. İbrâhîm'in (a.s.) kıblesini gözlemesi, takip etmesi normaldir, demiştir.¹³¹ Kible değişikliğinin, Kâbe'ye yönelmenin Yahudilerin kitaplarında irat edildiği biliniyordu.¹³² Bu kanaate "*Sen kitap verilenlere her türlü ayeti (mucize, delil) getirsen de yine de onlar senin kıblene uymazlar. Sen de onların kıblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerini kiblelerine de*

¹²⁸ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/161.

¹²⁹ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/458.

¹³⁰ İbn Kesîr, *Tefsîru'l-Kur'ân*, 1/461.

¹³¹ Reşîd Rızâ, *el-Menâr*, 2/12.

¹³² Muhammed Abdüllatîf b. Hatîb, *Evdahu't-tefâsîr* (b.y.: Matba'atu'l-Mısıriyye, 1383/1964), 1/25.

uymazlar. Sana ilim geldikten sonra onların keyiflerine uyarsan mutlaka zalimlerden olursun.”¹³³ ayetiyle uyuşmadığı gerekçesiyle itiraz edilmiştir.¹³⁴

2.4. İlk Kible Tayininin Peygamberimize İsnat Edilmesi

Kible'nin Kudüs'e doğru olması Peygamberimizin kendi içtihadıyla mı yoksa vahiyle mi olduğu hususu münazara konusu olmuştur. Bu konudaki görüşler, kiblenin birliği konusunun anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.¹³⁵

1. Hz. Peygamber, kendi içtihadıyla Kudüs'e yönelmeye karar vermiştir. Hasan (öl. 110/728), İkrime (öl. 105/723), Ebu'l-Âliye (öl. 90/709) bu görüştedir. Balcı, Wensinck'ye (öl. 1939) atıfta bulunarak vahyin emri olmadığını Peygamberimizin kendi içtihat ya da kararı olduğunu iddia etmiştir.¹³⁶

Henüz vahiy gelmeyen bir konuda peygamberlerin kendi içtihatlarıyla amel etmeleri mümkündür. Bu içtihadı itap eden/nakzeden bir vahiy gelmediğinde Allah tarafından onaylanmış demektir. Nitekim Kur'an'da peygamberlerin kendi içtihatlarını/kararlarını itap eden/nakzeden hadiselerin anlatıldığı ayetler mevcuttur.¹³⁷ Ayette “Allah Resulü ne getirirse alınız. Neyi nehyederse ondan sakınınız.”¹³⁸ buyurulmaktadır.

Bu anlamda peygamberlerin içtihadı sünnet olarak telakki edilebilir. Kutsal mabet Kâbe'nin kibleliğinin o dönemdeki inanç gruplarının tamamı tarafından biliniyor olması, Peygamberimizin ilk önce Kâbe'ye doğru namaz kılma kararı almasının tabii neticesidir.

Allah Resulü kible hususunda muhayyer bırakılmış, Yahudilerin iman etmesini ümit ederek Kudüs'e yönelmeyi tercih etmiştir. Taberî'nin (öl. 310/923) görüşü bu şekildedir.¹³⁹

¹³³ el-Bakara 2/ 145.

¹³⁴ el-Bakara 2/120 ile Âl-i İmrân 3/64. ayet birlikte değerlendirildiğinde bu itirazın isabetli olmadığı görülmektedir.

¹³⁵ Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 3/138; Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'an*, 2/150.

¹³⁶ Balcı, “İslam'ın İlk Kiblesi”, 87.

¹³⁷ bk. el-Enfâl 8/67-68; et-Tevbe 9/42-57; Abese 80/1-4.

¹³⁸ el-Haşr 59/7.

¹³⁹ bk.Taberî, *el-Câmi'u'l-beyân*, 3/138.

2. Kâbe'yi kendileri için mukaddes kabul eden ve ona alışık olan Mekke müşriklerini deneme maksadıyla Kudüs'ü kible tayin etmiştir. Bu Zeccâc'ın (öl. 311/923) kabul ettiği görüştür.¹⁴⁰

3. İbn Abbâs'a (öl. 68/687-88)/Cumhûr'a göre Hz. Peygamberin her iki kibleye yönelişi vahiyle gerçekleşmiştir.

Kurtubî (öl. 671/1273), Peygamberimizin Beytülmakdis'e doğru namaz kılmasının ayetle sabit olmadığını beyan etmiştir. Sünnetle konulan hükmün ayetle neshedildiğini ifade etmiştir.¹⁴¹

Kur'ân-ı Kerîm'de Beytülmakdis'e yönelme emrine yönelik sarîh bir ayet mevcut değildir. Bu husus rivayetler üzerinden anlaşılmaya çalışılmıştır. Rivayetler de muhtelif âlimler tarafından tenkide tabî tutulmuştur. Bu rivayetler, hem Kâbe'nin hem de Beytülmakdis'in peygamberler tarafından namazın kiblesi olarak kullanıldığını muhtemel kılmaktadır.

Kanaatimizce, Hz. Peygamber'in tevhit mücadelesi, hidayet ve tevhidin sembolü Kâbe civarında başlamıştır. Peygamberimizin ilk muhatapları müşriklerdir. Vahyin indiriliş tarihi, zemini ve muhatapları açısından Hz. Muhammed'in (s.a.s.) ilk kiblesinin Kâbe olması makul görülmektedir. Ayrıca Kâbe'nin kible vasfının önceden beri bilinmesi muhtemeldir (Ma'hûdî Zihni). Kur'ân'da o dönemde Kâbe'nin müşrikler tarafından ibadet mekânı olarak bilindiği "*Onların Beyt (Kâbe) etrafındaki ibadetleri ve duaları (namaz) ısıklık çalmaktan ve el çırpılmaktan ibarettir...*"¹⁴² ayetiyle açıklanmıştır.

Buna istinaden Peygamberimizin namaz ibadetini ilk önce Kâbe istikametine doğru kılması daha isabetli görülmüştür. Sonradan Kudüs istikametine doğru namaz kılınmıştır. Bu, vahyin muhataplarını ikna etmede etkili bir yöntemdir. Peygamberimizin bu yöntemi kullanması mümkündür. Bu görüşe "*Sen kitap verilenlere her türlü ayeti (mucize, delil) getirsen de yine de onlar senin kiblene uymazlar. Sen de onların kiblesine uyacak değilsin. Onlar birbirlerini kiblelerine de uymazlar. Sana*

¹⁴⁰ bk. Ebû İshâk ez-Zeccâc, *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*, thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî (Beyrut: Âlemü'l-Kütüb, 1408/1998), 1/218.

¹⁴¹ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/151.

¹⁴² el-Enfâl 8/35.

ilim geldikten sonra onların keyiflerine uyarsan mutlaka zalimlerden olursun."¹⁴³ ayetiyle itiraz edilmiştir.

Bu ayet, Peygamberimizin Yahudileri İslâm'a ısındırmak için Kudüs'ü tercih ettiği görüşünü nakzetmez. Bunun benzeri Kur'ân'ın başka ayetlerinde de vardır. Örneğin Kur'ân'da "*Sen onların dinine uymadıkça Yahudiler de Hıristiyanlar da senden asla memnun kalmayacaklardır...*"¹⁴⁴ buyurulmasına rağmen Peygamberimiz "(Ey Muhammed) de ki; 'Ey Ehl-i Kitap! Sizinle bizim aramızda müşterek bir söze gelin. Sadece Allah'a kulluk edelim. Ona hiçbir şeyi ortak koşmayalım. Allah'ı bırakıp içinizden bazıları bazılarına rab edinmesin..."¹⁴⁵ ayetinde ifade edildiği gibi Ehl-i Kitab'ı tevhide davet etmiştir.

Bu kontekste Kâbe'nin önceden beri kible olarak bilinmesi sebebiyle Hz. Peygamber'in namazlarını önce Kâbe'ye doğru kılması, sonra Kudüs'e yönelmesi makul görülmektedir. Kurtubî'nin (öl. 671/1273) sünnetle konulan hüküm ayetle neshedilmiştir,¹⁴⁶ şeklindeki görüşü daha isabetli bulunmaktadır. Kible tayininde nesih, peygamberlerin birbirlerinin şeriatini iptal etme şeklinde değildir.

Kible konusunda peygamberler birbirlerinin şeriatini neshetmemiştir. Peygamberimiz namazın farz kılınmasıyla önce kible olarak dinin aslından olan/tüm peygamberlerin kiblesi Kâbe'ye yönelmiş, daha sonra tüm insanları uyarıp müjdelemeye ilişkin risalet göreviyle tebliğ ettiği vahyin muhatabı olan Ehl-i Kitab'ın, müşriklerin ve Müslümanların ve Kâbe'nin içerisinde bulunduğu konuma binaen maslahat veya zaruret gereği içtihat ederek muvakkaten Kudüs'e yönelmiştir. Bu içtihat peygamberimizi memnun etmemiş, dinin aslından olan ancak fûrûundan olmayan hususların bizzat vahy-i metlûvle belirlenmesine istinaden asıl ve daimi kiblenin Kâbe olarak belirlenip sabitlenmesinde peygamberimiz vahiy beklentisi içerisinde olmuştur.

Sonuç

Semâvî Kitaplar olarak adlandırılan muharref Tevrât, Zebûr, İncil ile son ilâhî vahiy olan mahfûz Kur'ân-ı Kerîm incelendiğinde Hz. Mûsâ'nın (a.s.),

¹⁴³ el-Bakara 2/145.

¹⁴⁴ el-Bakara 2/120.

¹⁴⁵ Âl-i İmrân 3/ 64.

¹⁴⁶ Kurtubî, *Ahkâmü'l-Kur'ân*, 2/150.

Hız. Dâvûd'un (a.s.), Hız. Süleymân'ın (a.s.), Hız. İsâ'nın (a.s.) namazlarında Beytülmakdis'e yöneldiğine ilişkin kesin bir bilgi mevcut değildir. Sadece Hız. Muhammed'in (s.a.s.) namazlarında Mescid-i Aksâ'ya muvakkaten yöneldiği hadislerde nakledilmiştir. Kitâb-ı Mukaddes'te Hız. Süleymân'ın (a.s.) Beytülmakdis'i inşa ettiği bildirilmiştir.

Yahudilerin Beytülmakdis'i kible olarak kullanmasına, Hıristiyanların 9. asra kadar Kudüs'e yönelmesine istinaden Beytülmakdis'in mezkûr peygamberlerin kiblesi olduğu kanaati varid olmuş, Hız. Muhammed'in (s.a.s.) atası Hız. İbrâhîm'in (a.s.) kiblesine ittiba ederek, semâvî kitap sahibi peygamberlerin kiblesini neshettiği ifade edilmiştir.

Kur'ân'da Hız. İbrâhîm'in kiblesi sarîh bir şekilde beyan edilmiştir (Bakara 2/127; İbrâhîm 14/37). Hız. İbrâhîm; hem nesepte (Bakara 2/128; Âl-i İmrân 3/33-34; En'âm 6/83-87. bk. Yûnus el-Hatîb, *el-Kur'ânî*, 2/532-536) hem de risâlet geleneğinde (En'âm 6/83-87; Şûrâ 42/13) Hız. Mûsâ (a.s.), Hız. Dâvûd (a.s.), Hız. Süleymân (a.s.), Hız. İsâ (a.s.) ve Hız. Muhammed'in (s.a.s.) atasıdır.

Kibleriyle alakalı Kur'ân'da ve Kitâb-ı Mukaddes'te kesin bilgi olmayan Hız. Mûsâ (a.s.), Hız. Dâvûd (a.s.), Hız. Süleymân (a.s.) ve Hız. İsâ'nın (a.s.), Kur'ân'da kiblesinin Kâbe olduğu sarîh bir şekilde beyan edilen, ataları Hız. İbrâhîm'in (a.s.) kiblesine ittiba etmesi daha makul görülmektedir.

Kible olarak devamlılık arz eden mabet Kâbe'dir. Ancak dönemin şartları ve maslahatları dikkate alınarak peygamberlerin ibadetlerinde Beytülmakdis'e yönelmesi muhtemeldir. Çünkü nakledilen rivayetler, Peygamberimizin Beytülmakdis'e yöneldiğini göstermektedir.

Sonuç olarak, Mescid-i Harâm ve Mescid-i Aksâ bütün peygamberlerin ve dolayısıyla İslâm'ın ilk iki mabedidir. Her ikisi de İslâm'a kible olmuştur. Bu çalışmada peygamberlerin asıl ve daimi kiblesi tespit edilmeye çalışılmıştır. Ayetler, rivayetler, peygamberlerin tevhit mücadelesi bir bütünlük içerisinde değerlendirildiğinde, peygamberlerin daimi/asıl/sabit kiblesinin Kâbe; Beytülmakdis'in ise maslahata veya zarûrete binâen muvakkaten kible olduğu anlaşılmaktadır.

Kaynakça

- Akpınar, Ali. *Kur'ân Coğrafyası*. Ankara: Fecr Yayınları, 2002.
Algül, Hüseyin. *İslam Tarihi*. 4 cilt. İstanbul: Gonca Yayınları, 1986.
Âlûsî, Ebû's-Senâ Şehâbeddîn Mahmûd b. Abdillâh b. Mahmûd el-Hüseyînî. *Rûhu'l-me'ânî*. thk. Ali

- Abdülbârî Atıyye. 16 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.
- Ateş, Süleyman. *Kur'an-ı Kerim ve Yüce Meali*. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, ts.
- Ateş, Süleyman. *Yüce Kur'an'ın Çağdaş Tefsiri*. 12 cilt. İstanbul: Yeni Ufuklar Neşriyat, 1988.
- Ayhan, Bayram. "Lafızları Benzer İki Ayetteki Terkibin Genel Kabule Muhalif Yorumlamanın Değerlendirilmesi". *Harran Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 23/39 (Ocak-Haziran 2018), 212-239.
- Aynî, Ebû Muhammed Bedrüddîn Mahmûd b. Ahmed b. Mûsâ b. Ahmed. *Ümmedü'l-kârî*. 25 cilt. Beyrut: Dâru İhyâ'it-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Balci, İsrâfil. "İslam'ın İlk Kiblesinin el-Mescidü'l-Aksâ Olduğu İddiasının Kritiği Kible Değişikliğinin Tarihsel Arka Planı". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 28 (2012), 85-116.
- Baş, Bilal. "Monoteist bir Hıristiyanlık Yorumu: Aryüşçülük Mezhebi". *Divan* 5/9 (2000/2), 167-200.
- Beğavî, Ebû Muhammed Muhıssünne el-Hüseyn b. Mes'ûd b. Muhammed. *Me'âlimü't-tenzîl fi tefsiri'l-Kur'an*. thk. Muhammed Abdullâh en-Nemr. 8 cilt. b.y.: Dâru Taybe, 1417/1997.
- Beyhakî, Ahmed b. el-Huseyn b. Ali b. Mûsâ Ebû Bekir. *ed-Delâilü'n-nübüvve*. 7 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1405/1985.
- Bıyıklıoğlu, Yakup. "İslam Öncesi Dini-Kültürel Olguların Kiblenin Tahvili Hususuna Yansımaları ve Kible Ayetlerinin Sosyal-İctimai Boyutu". *İhya Uluslararası İslam Araştırma Dergisi* 6/1 (2020), 71-97.
- Bible Study Tools. Good News Translation. Erişim 18 Mayıs 2021. <https://www.biblestudytools.com/gnt/Psalms>
- Bilmen, Ömer Nasuhi. *Kur'an-ı Kerim'in Türkçe Meâli Âlisi ve Tefsiri*. 8 cilt. İstanbul: Sentez Yayınları, 1996.
- Birekul, Mehmet. "Siyer Araştırmalarında Tarih-Sosyoloji Dikotomisi ve Sosyolojik Bir Bakış Örneği Olarak Kible Değişikliği Olayı". *Türkiye'de Tüm Yönleriyle Siyer Çalışmaları Sempozyumu Tebliğler Kitabı*. 2 cilt (İstanbul: Kasım 2016), 1/277-290.
- Bozkurt, Nebî. "Mescid-i Aksâ". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 29/268-271. Ankara: TDV Yayınları, 2004.
- Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil b. İbrâhîm el-Cu'fî. *el-Câmi'ü's-sahîh*. thk. Muhammed Zehîr b. Nâsir. 8 cilt. b.y.: Dâru Tavki'n-Necât, 1422/2001.
- Coleman, Simon-Elsner, John. *Pilgrimage*. London: British Museum Press, 1995.
- Çağil, Necdet. *Kitâb-ı Mukaddes'in Neyi Tahriş Edildi?*. İstanbul: Beyan Yayınları, ts.
- Çıtır, Aslan. *Kur'an-ı Kerim'de Dinin Birliği*. Konya: Necmettin Erbakan Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2020.
- Draz, Abdullâh. *Kur'an'a Giriş*. çev. Salih Akdemir. Ankara: Otto Yayınları, 2012.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili Meali*. haz. Heyet. İstanbul: Eser Neşriyat, ts.
- Elmalılı, Muhammed Hamdi Yazır. *Hak Dini Kur'an Dili*. 10 cilt. İstanbul: Eser Neşriyat, 1979.
- Esed, Muhammed. *Kur'an Mesajı (Meal-Tefsir)*. çev. Cahit Koytak-Ahmet Ertürk. 3 cilt. İstanbul: İşaret Yayınları, 1999.
- Ezrakî, Ebû'l-Velîd Muhammed b. Abdullâh b. Ahmed b. Muhammed b. Velîd. *Ahbâru Mekke ve mâ câ'e mine'l-âsâr*. thk. Rüşdî Sâlih Melhas. 2 cilt. Beyrut: Dâru'l-Endülü's lî'n-Neşr, ts.
- Fazlurrahman. *Ana Konularıyla Kur'an*. çev. Alpaslan Açıkgenç. Ankara: Fecr Yayınları, 1987.
- Fazlurrahman. *İslam*. Great Britain: 1966.
- Güç, Ahmet. "Kible". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 25/364-365. Ankara: TDV Yayınları, 2002.
- Güç, Ahmet. "İlâhî Dinlerde Kible Anlayışı ve Müslümanların Kible ile İlgili Uygulamaları". *Diyanet İlmî Dergi* 39/2 (2003), 73-100.
- Güngör, Muhammed. "Yahudi Dini Hayatında Süleyman Mabedi". *İsrailiyat: İsrail ve Yahudi Çalışmaları Dergisi* 1 (Kış 2017), 54-78.
- Güngör, Muhammed. "Hıristiyanlıkta Kudüs'ün Kutsallaşma Süreci". *Amasya İlahiyat Dergisi* 14 (Haziran 2020), 141-170.
- Habergetiren, Ömer Faruk. "Kiblenin Mescid-i Aksâ'dan Mescid-i Harama Tahvili". 1. *Uluslararası İnsan ve Toplum Bilimleri Araştırmaları Kongresi Bildiri Kitabı* (23-25 Kasım 2018), 901-909.
- Halebî, Ebû'l-Ferec Nurüddîn Ali b. Burhâniddîn İbrâhîm b. Ahmed. *es-Sîretü'l-halebiyye*. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Me'ârif, 1400/1980.
- Hatîb, Muhammed Abdullatif. *Evdahu't-tefâsîr*. 1 cilt. b.y.: Matb'atu'l-Mısıriyye, 1383/1964.
- Hatîb, Abdülkerim Yünus. *et-Tefsîru'l-Kur'ânî li'l-Kur'an*. 16 cilt. Kâhire: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, ts.
- Hâzin, Ebû'l-Hasen Alâüddîn Ali b. Muhammed b. İbrâhîm b. Ömer. *Lübâbü't-te'vîl fi me'âni't-tenzîl*. tsh. Muhammed Ali Şahin. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1995.

- Heysemî, Ebü'l-Hasen Nûrüddîn Ali b. Ebî Bekr b. Süleymân. *Mecme'u'z-zevâ'id ve menbe'u'l-fevâ'id*. 5 cilt. Beyrut: Müessesetü'l-Me'ârif, 1406/1986.
- İbn Abbâs, Abdullâh. *Tenvîru'l-Mikbâs min tefsîri İbn Abbâs*. cem. Muhammed b. Ya'kûb el-Fîrûzâbâdî. 1 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, ts.
- İbn Âşûr, Muhammed Tâhir b. Muhammed. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. 30 cilt. Tûnus: ed-Dâru't-Tûnusiyye, 1404/1984.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Abdurrahmân b. Muhammed b. İdrîs b. el-Münzir. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm li İbn Ebî Hâtîm*. thk. Es'ad Muhammed et-Tayyib. 13 cilt. Suudi Arabistan: Mektebetü Nezzâr Mustafa el-Bâz, 1419/1998.
- İbn Hacer el-Askalânî, Ebü'l-Fazl Şihâbüddîn Ahmed b. Ali. *el-Fethu'l-bârî*. 13 cilt. Beyrut: Dâru'l-Ma'rife, 1379/1959.
- İbn Hanbel, Ebû Abdillâh Ahmed b. Muhammed b. Hanbel eş-Şeybânî el-Mervezî. *el-Müsned*. thk. Şuayb Arnâvût, Âdil Mürşid, vd.. 45 cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1421/2001.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *Tefsîru'l-Kur'âni'l-azîm*. thk. Sâmi b. Muhammed Sellâme. 8 cilt. Beyrut: Dâru Taybe, 1420/1999.
- İbn Kesîr, Ebü'l-Fidâ' İmâdüddîn İsmâîl b. Şihâbüddîn Ömer b. Kesîr b. Dav'. *el-Bidâye ve'n-nihâye*. 8 cilt. Beyrut: Mektebetü'l-Me'ârif, 1411/1990.
- İbn Mâce, Ebû Abdillâh Muhammed b. Yezîd el-Kaznevî. *Sünen*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 2 cilt. b.y.: Dâru İhyâ'il-Kütübî'l-'Arabiyye, ts.
- İbn Manzûr, Cemâlüddîn Muhammed b. Mukerrem b. Ali b. Ahmed el-Ensârî er-Rüveyfî. *Lisânü'l-'arap*. 15 cilt. Kahire: Dâru Sâdır, 1410/1990.
- Jung, Hye Lee. *Bizans Siyasî ve Sosyal Tarihinde Tasvir Kırıcılık: İkonlazm Dönemi (787-843)*. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 2010.
- Kaçar, Turhan. "Roma İmparatorluğu'nda Kilise Konsillerinin Siyasallaşması: İznik Örneği". *Sosyal Bilimler Dergisi* (2002-2003), 1-18.
- Kasapoğlu, Abdurrahmân. "Bir Dini Tecrübe ve Sembol Olarak Kibleye Yönelme". *Diyanet İlmî Dergi* 41/4 (Ekim-Kasım-Aralık 2005), 29-48.
- Kılıç, Hulusî. "Fîrûzâbâdî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 13/142-145. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Kitabı Mukaddes. İstanbul: Kitabı Mukaddes Şirketi, 2. Basım, 2003.
- Kitâb-ı Mukaddes. Erişim 5 Şubat 2021. <https://www.kitabimukaddes.org>
- Kuzgun, Şaban. "Hanîf". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 16/33-39. İstanbul: TDV Yayınları, 1997.
- Koçkuzu, Ali Osman. *Hadis'te Nasih-Mensuh*. İstanbul: İFAV, 1985.
- Köroğlu, Gülgün. *Bizans Sanatında İkonoklazma Dönemi*. İstanbul: Mimar Sinan Güzel Sanatlar Üniversitesi, Sosyal Bilimler Enstitüsü, Doktora Tezi, 1994.
- Kurtubî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ahmed b. Ebî Bekr. *el-Câmi' li ahkâmî'l-Kur'ân*. thk. Ahmed el-Burdûnî, İbrâhîm Atfîş. 20 cilt. Kâhire: Dâru'l-Kütübî'l-Mısıriyye, 1384/1964.
- Mâturîdî, Ebû Mansûr Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd. *Te'vîlâtü ehli's-sünne*. thk. Mecdî Basellûm. 10 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1426/2005.
- Mekkî b. Ebî Tâlip, Ebû Muhammed Hammûş b. Muhammed el-Kaysî. *el-Hidâye ilâ bülûği'n-nihâye*. thk. Câmî'atü Şârika Mecmû'atü Resâilî Câmî'iyeti bi Külliyyetî'd-Dirâsâtî'l-'Ulyâ ve'l-Bahsî'l-İlmiyyi. 13 cilt. b.y.: Câmî'atü'ş-Şârika Külliyyetü'ş-Şer'ati ve'd-Dirâsâtî'l-İslâmiyye, 1429/2008.
- Mukâtil b. Süleymân. *Tefsîru Mukâtil*. thk. Abdullâh Mahmûd Şehâte. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâs, 1423/2002.
- Mücâhid b. Cebr, Ebü'l-Haccâc el-Mekkî el-Mahzûmî. *Tefsîru Mücâhid*. thk. Dr. Muhammed Abduselâm Ebû'n-Neyl. Mısır: Dâru'l-Fikri'l-İslâmî'l-Hadîse, 1410/1989.
- Müslim, Ebü'l-Hüseyn Müslim b. el-Haccâc b. Müslim el-Küşeyrî. *el-Müsnedü's-sahîh*. thk. Muhammed Fuâd Abdülbâkî. 5 cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-'Arabî, ts.
- Nesefî, Ebü'l-Berekât Abdullâh b. Ahmed b. Mahmûd Hâfizüddîn. *Medâriku't-tenzil ve hakâiku't-te'vîl*. thk. Yûsuf Ali Bedîvî. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1419/1998.
- Önkâl, Ahmet. "Berâ b. Ma'rûr". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 5/470. İstanbul: TDV Yayınları, 1992.
- Râğîb el-İsfahânî, Ebü'l-Kâsım Hüseyin b. Muhammed b. Mufaddal. *Tefsîru Râğîb el-İsfahânî*. thk. Muhammed Abdulazîz Besyûnî. 5 cilt. b.y.: Câmî'atü Tantâ Külliyyetü'l-Âdâb, 1420/1999.
- Râzî, Ebû Abdillâh Fahrüddîn Muhammed b. Ömer b. Hüseyin. *Mefâtihu'l-ğayb*. 32 cilt. Beyrut: Dâru İhyâit-Türâsî'l-'Arabî, 1420/1999.

- Rızâ, Muhammed Reşid. *Tefsîru'l-menâr*. 12 cilt. b.y.: el-Hey'etü'l-Mısıriyyetü'l-Âmme li'l Kitâb, 1411/1990.
- Sâvî, Ahmed b. Muhammed el-Mâlikî. *Hâşiyetü celâleyn*. 4 cilt. Beyrut: Dâru İhyâi't-Türâsi'l-'Arabî, ts.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk. *Tefsîru Abdurrezzâk*. thk. Mahmûd Muhammed Abduh. 3 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1419/1998.
- Sinanoğlu, Mustafa. "Hiristiyan ve İslam Kaynaklarında Tartışmalı Bir Dini Toplantı: İznik Konsili". *İslâm Araştırmaları Dergisi* 6 (2001), 1-16.
- Suyûtî, Abdurrahmân b. Ebî Bekir Celâlüddîn. *ed-Dürü'l-mensûr fi tefsîri bi'l-me'sûr*. 8 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikr, ts.
- Şevkânî, Ebû Abdillâh Muhammed b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. 6 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kelimi't-Tayyib, 1414/1994.
- Şirbînî, Şemsüddîn Muhammed b. Ahmed el-Hatîb. *es-Sırâcü'l-münîr fi'l-i'âneti 'alâ ma'rifeti ba'di me'âni kelâmi rabbina el-hakîm el-habîr*. 4 cilt. Kâhire: Matba'atu Bûlâk, 1285/1868.
- Taberî, Ebû Ca'fer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd b. Kesîr. *el-Câmi'ul-beyân fi te'vil'il-Kur'ân*. thk. Ahmed Muhammed Şâkir. 24 cilt. b.y.: Müessesetü'r-Risâle, 1420/2000.
- The King James Bible. Erişim 18 Mayıs 2021. <https://www.kingjamesbibleonline.org/Psalms>
- The Webster Bible. Erişim 18 Mayıs 2021. <https://www.biblestudytools.com/wbt/Psalms>
- Ünal, Yavuz. "Hadis Verilerine Göre Hz. Peygamber'in İlk Kiblesi: Beyt-i Makdis". *Ondokuzmayıs Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/12-13 (2001), 189-210.
- Vâhidî, Ebû'l-Hasen Ali b. Ahmed b. Muhammed b. Ali. *el-Vasît fi tefsîri'l-Kur'âni'l-mecîd*. thk. Âdil Ahmed Abdulmevcûd, Ali Muhammed Muavviz, Dr. Ahmed Muhammed Sayra, Dr. Ahmed Abdülğani el-Cemel, Dr. Abdurrahmân 'Uveys. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Kütübî'l-İlmiyye, 1415/1994.
- Watt, M. *Muhammed at Medine*. Great Britain: 1956.
- Wensinck, A, J. "Kible". *İslam Ansiklopedisi*. çev. Fatih Gökmen. 667. İstanbul: MEB, 1977.
- Yalduz, Alparslan. "Konsillerin Hiristiyanlık Tarihindeki Yeri ve İznik Konsili". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 12/2 (2003), 257-296.
- Zakzuk, Mahmûd Hamdi. *Oryantalizm ve Medeniyet Hesaplaşmasının Arka Planı*. çev. Abdulaziz Hatip. İzmir: Işık Yayınları, 1993.
- Zeccâc, Ebû İshâk. *Me'âni'l-Kur'ân ve i'râbuhû*. thk. Abdulcelîl Abduh Şelebî. 5 cilt. Beyrut: 'Âlemü'l-Kütüb, 1408/1998.
- Zemaşşerî. Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *Esâsü'l-belâğa*. Beyrut: Dâru Sâdır, 1399/1979.
- Zemaşşerî, Ebû'l-Kâsım Mahmûd b. Ömer b. Muhammed. *el-Keşşâf 'an hakâiki ğavâmizi't-tenzil ve 'uyûni'l-ekâvil fi vücûhi't-te'vil*. 4 cilt. Beyrut: Dâru'l-Fikri'l-'Arabî, 1407/1987.